

RAZGOVOR O LJEVICI

**IDENTITET, KRIZA I
IZAZOVI U BOSNI I
HERCEGOVINI DANAS**

RAZGOVOR O LJEVICI:
IDENTITET, KRIZA I IZAZOVI U BOSNI I HERCEGOVINI DANAS

Sarajevo, 2015.

Naslov: Razgovor o ljevici
Identitet, kriza i izazovi u Bosni i Hercegovini danas

Autori/ce: Nerzuk Ćurak
Esad Zgodić
Goran Behmen
Srebrenka Viđen
Dijana Šehić
Fedra Idžaković
Mile Babić
Elvis Fejzić

Urednice: Emina Abrahamsdotter i Besima Borić

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES)
Kupreška 20
71 000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.: +387 (0)33 722-010
E-mail: fes@fes.ba
www.fes.ba

Za izdavača: Judith Illerhues

Lektura: Zinaida Lakić

DTP: Filip Andronik

Štampa: Amos graf

Tiraž: 300 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

329.14(497.6)(082)
323(497.6)(082)

RAZGOVOR o ljevici : identitet, kriza i izazovi
u Bosni i Hercegovini danas / [autori/ce Nerzuk
Ćurak ... [et al.]. - Sarajevo :
Friedrich-Ebert-Stiftung, 2015. - 190 str. ; 25 cm

Bibliografija: str. 181-190 ; bibliografske i
druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-884-44-3
1. Ćurak, Nerzuk
COBISS.BH-ID 22397958

Stavovi, mišljenja i zaključci u ovoj publikaciji ne moraju nužno odražavati stavove Friedrich-Ebert-Stiftunga. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u publikaciji. Sva prava zadržana od Friedrich-Ebert-Stiftunga. Komercijalna upotreba tekstova objavljenih u publikacijama Friedrich-Ebert-Stiftunga nije dozvoljena bez pisane dozvole FES-a.

RAZGOVOR O LJEVICI

**IDENTITET, KRIZA I
IZAZOVI U BOSNI I
HERCEGOVINI DANAS**

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Sarajevo, 2015.

SADRŽAJ

Prof. dr. Nerzuk Ćurak

Kriza ljevice u dejtonskoj močvari.....9

Prof. dr. Esad Zgodić

Najamni rad i socijaldemokratija 21

Goran Behmen

Društvo solidarnosti..... 53

Prof. dr. Srebrenka Viđen

Država socijalnog blagostanja bazirana na
socijaldemokratskim principima i vrijednostima 77

Dijana Šehić i Fedra Idžaković

Pitanje rodne ravnopravnosti u strankama
lijeve orijentacije 101

Prof. dr. Mile Babić

Socijaldemokracija i religija 132

Dr. sc. Elvis Fejzić

Bosanskohercegovačka socijaldemokratija:
geneza, politička dogmatika i perspektiva..... 156

Publikacija “Razgovor o ljevici: Identitet, kriza i izazovi u Bosni i Hercegovini danas” plod je dugogodišnje saradnje Foruma sindikalnih aktivista i aktivistica SDP-a BiH i Fondacije Friedrich Ebert.

Kroz tekstove autora i autorica nastavljamo već započeti razgovor o stanju i budućnosti ljevice u Bosni i Hercegovini, sa posebnim osvrtom na radnička pitanja, pitanja socijalne pravde, jednakosti, rodne ravnopravnosti, solidarnosti, klasnog društva itd.

Cilj je, u otvorenoj i dinamičnoj debati, u kojoj učestvuju različiti društveni akteri, utjecati na razvoj ljevičarskog diskursa, kao i na oblikovanje i ocjenu javnih politika kroz prizmu temeljnih vrijednosti ljevice u društvenom, političkom i ekonomskom kontekstu Bosne i Hercegovine.

KRIZA LJEVICE U DEJTONSKOJ MOČVARI

Prof. dr. Nerzuk Ćurak

Najviši cilj odgovorne vlasti u domenu unutrašnje politike trebala bi biti izgradnja dobrog društva. Taj cilj zahtijeva postizanje trajnog mira među našim zavađenim narodima, ili preciznije, među organizirano zavađenim narodnim predstavnicima. Ne postoji ništa važnije od tog cilja, jer ništa u tolikoj mjeri ne prouzrokuje patnje, siromaštvo i smrt kao što to čine unutrašnji nasilni sukobi u multietničkim zajednicama. Ali izgraditi mir najteži je mogući poduhvat. Mirnog društva nema bez slobode i pravde. Dobro društvo kao svoj prethodni okvir zahtijeva mir. Stvarni, pozitivni mir, a ne negativni mir, koji nas svakodnevno podsjeća na nasilje. Ključni akteri društvene igre, prije svega političke strukture, uhvaćeni su u zamku negativnog mira i kontinuirano produciraju društvene odnose zasnovane na nepovjerenju. Nepovjerenje je kičma opstanka dejtonske Bosne i Hercegovine kao države koja u najvećoj mjeri zadovoljava potrebe samo političkih aktera i pridruženih umreženih interesnih krugova.

Suficit nepovjerenja rađa deficitarne uvjete za proizvodnju konsenzusa, koji bi ključni rezon politike iz zone organiziranog i

proizvedenog etnonacionalnog nerazumijevanja preveo u zonu fundamentalno važnih egzistencijalnih pitanja. To nije stvar hira, već imperativ vremena koji zahtijeva spašavanje ljudi i zemlje od moguće propasti. Budimo iskreni prema sebi: Na premisama dualne dejtonske države nije moguće izgraditi dobro društvo. Dobro društvo s onu je stranu ovakvog institucionalnog dizajna, dobri socijalni poredak nije moguć u državi ispražnjenoj od bilo kakvog državnog sadržaja. No mi drugu državu nemamo, nego baš tu koja će još dugo biti sa stanovišta državne sadržajnosti prazni označitelj. To znači da dobro društvo možemo graditi samo u državi u kojoj nije moguće izgraditi dobro društvo.

To je naročita sizifovska situacija u kojoj čak tri kamena guraju mudre nacionalne glave i bez obzira na to što se svakome vraća njegov kamen ideja da zajednički guraju jedan kamen i da ga predanim zajedničkim radom doguraju do vrha planine, bez vraćanja nazad, ne postoji. Tako živimo vječito vraćanje istog kao historijski maksimum. Ne postoje snage u zemlji koje mogu izaći iz ove kvadrature kruga.

Nijedna politička stranka ne uspijeva nadići limite napetog dejtonskog okvira i ponuditi drugačiji koncept politike. Dobro društvo koje favorizira socijalnu pravdu programatski je izazov za progresivne lijeve političke stranke, koje ne da nisu uspjele realizirati progresivne lijeve ideje nego su i pokleknule pred agresijom neoliberalnog uma u njegovoj parohijalnoj, etnoklerikalnoj i nacionalističkoj interpretaciji. Znači li to da više nema ljevice sposobne stvarati uvjete za izgradnju dobrog društva? Znači li to da u današnjoj Bosni i Hercegovini ne postoji ključna razlika između politika i da je sasvim svejedno koja

je politika na vlasti jer se unutar hiperbirokratske dejtonske mreže nijedno pitanje egzistencije ne može odvojiti od nacionalne esencije?

Rezultati oktobarskih općih izbora još jednom su potvrdili trijumf političkih opcija koje svoj uspjeh duguju mentalitetu nacionalizma. Taj mentalitet nije povijesna vertikala bosanskohercegovačkog društva, o čemu, bez obzira na pobjedu nacionalista, svjedoči i veoma dobar rezultat Demokratske fronte (DF), koja se pokušava etablirati kao neetnička stranka, a njen predsjednik u pregovorima s predstavnicima etnonacionalnih stranaka galantno nudi etnička mjesta bošnjačkoj i hrvatskoj nacionalnoj partiji, što je potez bez presedana, koji na konkretan način širi područje borbe za one kojima etnicitet nije početak i kraj svijeta.

Ovakvim pristupom Željko Komšić se obavezao na izgradnju *neetničke države* i *multietničkog društva*, i na tom putu dugog trajanja svjedočit ćemo radi li se o stvarnoj promjeni paradigme dejtonske države ili političkom avanturizmu kratkog daha.

Ako se radi o stvarnoj promjeni, onda je to ozbiljna objava političke borbe neprijateljskom dejtonskom političkom polju i njegovim nacionalističkim vlasnicima. Upravo će formiranje vlasti dati neke važne odgovore o principijelnosti DF-a.

Uvjerenje Komšića i njegovih najbližih suradnika da je moguće pripitomiti nacionaliste igranjem u njihovom dvorištu, dakle da je moguće kroz vlast s nacionalnim strankama relativizirati njihov apriorni povlašteni status u dejtonskoj političkoj zajednici, vrijedno je

razumijevanja ako će ta kohabitacija dovesti do realizacije ključnih programatskih ciljeva ljevice u Bosni i Hercegovini. Ali to je stupica samim nacionalnim strankama, pa dozvolite da uz dozu skepse ovaj Komšićev avanturizam poentiramo pučkom doskočicom taloženom kroz vjekove: Daj Bože, šćeri, da te paša uzme.

S druge strane, Socijaldemokratska partija (SDP) BiH uvjerila nas je (ako ne bi došlo, nakon vanrednog kongresa stranke, do novog naglog zaokreta udesno, što je teško očekivati) da neće biti dio vlasti koju će formirati dejtonska desnica, što je najbolja moguća politička odluka za stranku koja u „opozicijskom miru“ treba izvršiti kadrovsku i statutarnu transformaciju i ideološku profilaciju. To profiliranje mora ići u smjeru socijalne pravednosti, autentične zaštite vrijednosti istinske socijaldemokracije, što prije svega uključuje dubinsku odanost „plavim i bijelim okovratnicima“, ljudima koji žive od svoga rada i koji su svakodnevno izloženi nevjerovatnim hirovima i nepravdama anarhičnog kapital odnosa čiji se kreatori ponose gotovo apsolutnom deregulacijom, a koja je u konačnici dovela do nestajanja fabrika kao na traci i umora radništva koje, nokautirano, traži svoju avangardu.

Može li je prepoznati i pronaći u novom, nadati se, reformiranom SDP-u?

Ta reforma na strateškoj razini traži pridobijanje siromašnih i osiromašene srednje klase, što se ne može uraditi bez novog, dinamičnog stranačkog programa, u kojem će interesi različitih socijalno ugroženih skupina biti tretirani kao fundamentalni okvir za novu ideologiju, za novo repozicioniranje SDP-a na lijevoj strani historije.

To, primjera radi, podrazumijeva beskompromisnu državnu zaštitu javnih resursa i profitabilnih kompanija strateške vrijednosti, uz istovremeno potpuno isključenje političke dimenzije u izboru upravljačkih struktura najvažnijih javnih kompanija kako bi takve kompanije uvijek ostale javno dobro, a ne privatna partijska prćija.

Autor teksta je uvjeren da u samom SDP-u postoji kritična skupina odgovornih ljudi koji još uvijek nisu izgubili ideale kao pogonsku energiju svoga pogleda na svijet, koji mogu ponuditi sijaset novih ideja na ekonomskom, socijalnom, političkom, kulturnom i obrazovnom polju, samo im treba pružiti šansu.

Mnoge koji sebe samo zato što su u najvišim strukturama stranke smatraju najboljim izdancima SDP-a, što je egoistički trip vrijedan drugarskog prezira, iznenadit će probuđena energija mnoštva ako se stvore statutarni uvjeti da ta energija dođe do izražaja. Ako se ne stvore takvi uvjeti, crni gavran kuca na vrata stranke koja predstavlja najbitniju političku ideju za povijesni opstanak bosanskohercegovačke države u budućnosti.

Debata o ujedinjenju ljevice koju je u javnost plasirao odlazeći predsjednik SDP-a, inače dugogodišnji najveći protivnik te ideje, ima historijskog smisla, ali način na koji se pristupilo realizaciji te ideje, promptni pokušaj da se na mala vrata u SDP uguraju i ljudi koji su u dubokom nesporazumu s idejom socijaldemokracije, koji su puno bliži nacionalističkim strankama i idejama nego SDP-u, valja zaustaviti, a kao uvjet za ujedinjenje ljevice uspostaviti ideju prethodnog općedruštvenog lijevog foruma na kojem bi i članovi SDP-a i svih

drugih stranaka lijeve nominacije, ali i simpatizeri tih stranaka, kao i lijevi aktivisti i intelektualci koji kritički motre stvarnost ne pripadajući nikome, u otvorenoj debati o ovoj temi ponudili najširi mogući okvir za razumijevanje uvjeta koji omogućavaju ujedinjenje svih stranaka ljevice u jedan zajednički, emancipatorski okvir, ali koji nužno ne uključuje da se sve *lijevo* utopi u SDP i ne isključuje mogućnost da SDP svojim političkim, infrastrukturnim i historijskim kapitalom postane ujedinjujuće mjesto lijevog političkog spektra.

Drugo je pitanje je li rukovodstvo SDP-a svih ovih godina, potcjenjujući (pa čak i istjerujući) relevantne političke aktore koji su svojevremeno u SDP unijeli svoje socijaldemokratske dionice (i kao pojedinci i kao članovi UBSD-a), sada, kada je SDP na političkoj nizbrdici, ošamućen izbornim porazom, u strahu da ne dođe do nove podjele, slično kao u slučaju Komšić, primorano na ujedinjujuće poteze, koji su, zbog „olako obećane brzine“ ujedinjenja, krajnje sumnjivi.

Delegati, sve vam je u čaši! Ona je polupuna i nastavit će se puniti ako radikalne pozitivne promjene zahvate SDP. Biti radikalna, znači mijenjati SDP u korijenu, a korijen SDP-a je sam SDP. Onaj koji je spreman na afirmaciju radničke klase u novim uvjetima, na afirmaciju prava ranjivih skupina (civilne žrtve rata, ratni vojni invalidi, svi oni koji ne mogu živjeti od svoga rada, a čiji novac jedu povlaštene klase povlašteno penzioniranih i povlašteno zaštićenih iako nemaju za šta biti povlašteni), ali i afirmaciju prava LGBTIQ populacije. Ta prava ne mogu biti crvena krpa za crvenu partiju, već novi, prošireni okvir identitetske politike SDP-a. Vrijeme je za kraj konzervativizmu

u pokretu koji je samom svojom povijesnom egzistencijom negacija konzervativnih i rigidnih ideologija.

Novi, transformirani SDP, više nikada ne bi smio pasti ispod deset posto podrške birača na izborima. To znači da slabi rezultat na izborima 2014. više nikada ne bi smio biti ponovljen. Transformirani SDP ima šansu da njegov utjecaj i ugled raste. Nekih ideja kako to uraditi moraju se dosjetiti sami članovi SDP-a. Oni će to učiniti ako im se to statutarano omogući. Ako im se onemogući, zbogom SDP. Vi ćete postati stranka desno od centra. A na političkom tržištu desnih stanaka, stranaka desno od centra, stranaka centra, ima na desetine. Ali politički trg ispražnjen je od stranaka autentičnog lijevog repositioniranja. Nema stranaka koje afirmiraju socijalnu pravdu.

Politička desnica, znajući da socijalna pravda nije njen iskonski teren, insistira na etnokulturnoj pravdi. To je legitiman politički stav koji snagama ljevice ostavlja manevarski prostor da u političkom i socijalnom polju djeluju na tragu najboljih emancipatorskih ideja i praksi. Ali ljevica u Bosni i Hercegovini je neprepoznatljiva, usisana je u dejtonski surogat, i nije sposobna odoljeti čarima države koja favorizira nacionalističke politike. Ljevica u Bosni i Hercegovini učestvuje u nestanku povijesne vododijelnice između konzervativnih i progresivnih ideja. Kraj podjele na ljevicu i desnicu nepatvoreni je trijumf političke desnice, koja slavi nestanak te historijske razlike u vremenu kada je prevladavajuća socijalna paradigma na strani onih koji imaju, a ne onih koji nemaju. I u svakodnevnom govoru kod iole upućenijih prisutno je uvjerenje da je tradicionalna distinkcija između ljevice i desnice anahrona, potrošena i besmislena, da je naprosto suvišna. Ja

sam pak s onu stranu ove iritirajuće tlapnje i nudim argumentaciju za važnost jasne podjele na desnicu i ljevicu.

Višedecenijski ambijent globalnog neoliberalizma sa svojim moćnim a površnim komunikacijskim instrumentima hoće da nas uvjeri kako je podjela na desnicu i ljevicu *passee*, da razlika definitivno više ne postoji, pa čak, ako i postoji, da izmiče jasnom imenovanju. Nemogućnost jasnog imenovanja političke razlike proizvodi nedefiniranu političku osjećajnost po kojoj su svi subjekti političkog na neki neuhvatljiv način privučeni u politički centar.

Kad bismo pristali na tu vrstu centrističke teorijske podvale koja isključuje razliku, onda bi politička znanost u velikoj mjeri izgubila predmet svoga istraživanja, a ključne ideologijske konfrontacije u svijetu ostale bi nepoznate, bez kritičke valorizacije koju omogućuje realna teorijska i praktičnopolitička egzistencija binarne opozicije desnica – ljevica. Ta opozicija je kroz povijest objektivno postojala i još uvijek objektivno postoji; i političko predstavljanje u zemljama zapadne Evrope, u dugom vremenskom trajanju, bilo je određeno tom fundamentalnom dijadom. Ipak, od ključne važnosti je razumjeti tu binarnu opoziciju kao relativnu kategoriju, što znači da desnica i ljevica nisu apsolutni pojmovi ontologijske naravi, nego relativni pojmovi čiji se sadržaji mijenjaju sukladno političkom prostoru gdje se izražavaju._

Tako je u dejtonskoj političkoj instalaciji postalo moguće da nominalne stranke ljevice zagovaraju neoliberalne obrasce u kombinaciji s entitetskocentrističkim i unitarističkim etnonacionalizmom, te da

u političkom djelovanju, prije svega rukovodstava lijevih stranaka, klijentelizam, poslušništvo i autoritarizam odnesu prevagu nad emancipatorskim potencijalom lijeve strane historije. Naprotiv, najgore naslijeđe jednopartijskog socijalizma – odanost vođi, vaninstitucionalna favorizacija obavještajno-sigurnosnih mreža, izgon neistomišljenika iz partijskog registra, pomiješalo se s egoističkim porivom za škudama i provincijskim pristajanjem na neke forme nacionalizma, što je u konačnici dovelo do društvene regresije, jer su one političke opcije od kojih se očekivala socijalna pravednost duboko zaglibile u povijesnu izdaju proletera.

I šta nam je činiti? Šta se može uraditi u prostoru svijeta koji pripada infantilnoj kulturi, a ovom sintagmom određujemo zajednice u kojima je uvrijeđenost donositelja odluka na kritike koje im se upućuju razlog da progresivno javno intelektualno djelovanje ne može biti pokretač promjena, već se taj autentični glas za opće dobro ironizira, banalizira, difamira, degradira. Ljevicu u historijskom smislu određuje bliskost s progresivnim intelektualnim mišljenjem, a toga već odavno nema, što za posljedicu ima izostanak političke kreativnosti i dugoročno pristajanje na dnevno politikantstvo kao vrhunac politike.

Autentični moralni preporod, insistiranje na pozitivnim vrijednosnim kategorijama, koje su pometene u ovom arogantnom ambijentu u kojem živimo, odustajanje od bilo kakvih političkih koalicija s etnonacionalnim strankama, sposobnost za proizvođenje predizbornih koalicija s drugim progresivnim strankama bez obzira na personalne animozitete i nesporazume, promjena rukovodstava

u ključnim strankama ljevice, i to bez odgađanja, dovođenje na čelo stranaka žena i muškaraca koji vjeruju u socijalnu pravdu, koji su sposobni animirati radništvo tako što će uložiti ogromnu energiju da se taj subjekt, da se ta zaboravljena riječ, prvo vrati u naš politički i socijalni život, hrabro insistiranje na pravima vulnerabilnih skupina itd. – sve su to parametri za djelovanje koji kreiraju mogućnost nove politike: ta nova politika zasnovana je na ideji da dejtonska država kao prirodni saveznik nacionalizma i nacionalnih stranaka unaprijed osuđuje stranke ljevice na izdaju temeljnih principa ako pristaju da igraju po pravilima dejtonskog nacionalizma. Otuda skepsa da će Komšićev pokušaj „pripitomljavanja nacionalizma“ dati rezultat, jer je opravdana bojazan da će se DF-u desiti nešto slično što se u prethodne četiri godine desilo SDP-u: umjesto da SDP u političkoj areni reducira nacionalizam kao resurs politike, nacionalizam je reducirao SDP!

Zato ne treba igrati po notama dejtonskih veterana. A nacionalne stranke su veterani Dejtona! Uzročno-posljedično, to zahtijeva donošenje odluke o napuštanju svih oblika političkog savezništva s nacionalnim strankama i mimikrijskim nacionalnim strankama te formiranje predizbornog saveza koji zanemaruje politički logos dejtonske Bosne i Hercegovine i afirmira prije svega socijalni i kulturni aspekt. SDP ima sjajnu priliku da uradi upravo to.

Treba pustiti SDA, SDS i HDZ kao i SNSD ako se nastavi desnificirati da djeluju zajednički. Ako mogu imati koaliciju, treba je pustiti da djeluje sve do nekih budućih izbora na kojima će trijumfirati ljevičarski nazor. To je ogroman poduhvat koji traži izuzetnu energiju

i umjesto etnokulturne pravde socijalnu pravdu, koja prepoznaje i etnokulturu kao jednu od inkluzija socijalne pravde, a ne kao preskripcijsko načelo, kao stvar u svijetu. Tako će se stvarati elementi za izgradnju dobrog društva za kojim vapimo. Put u to društvo ide preko ispravljanja deformacija u socijalnoj i političkoj kulturi, a koje su proizvedene kao instrumenti rata i ja ih zovem *poratnice*. Te deformacije izražene su kroz koncepte deviznih vojnih knjižica, povlaštene mirovine, bolji mirovinski status političara, bolji mirovinski status nekih povlaštenih skupina boračke populacije, loš socijalni status onih koji ne mogu sami o sebi voditi brigu, rigidni odnos prema manjinskim skupinama, odsustvo bilo kakvih novih ideja u političkoj i socijalnoj utakmici, lukavo učešće u degradaciji civilnog društva, koje, nesposobno da se samoreprodukuje kao nezavisni entitet, pristaje na danajske darove vlasti itd. itd.

Nastavi li socijaldemokracija kao najorganiziraniji subjekt lijevog političkog spektra s učešćem u politici koje krši njene osnovne političke principe, dakle nastavi li s neprincipijelnom trgovinom koja se svodi na gram ili kilogram vlasti, na uhljebljenje ljudi, a ne na stvaranje uvjeta da se hljeb zaradi, agonija Bosne i Hercegovine i većine njenih ljudi nastavit će se, s uvjerenjem autora da će agonija postati naše prirodno stanje. Agoniju prati letargija i većinsko uvjerenje da se ništa ne može i neće promijeniti, što za ishodište ima lijenost kao način života. Lijenost je s onu stranu klasnog poimanja svijeta, pa se stvaralački dinamizam u polju rada nadaje kao unutrašnji resurs ljevice kako bi se s novim idejama stupilo u polje rada i pravedne distribucije nacionalnog bogatstva.

Bez novih pristupa obespravljenom mnoštvu, a koji će nadići već potrošene i anahrone matrice mišljenja i djelovanja, nije moguće izgraditi dobro društvo.

Ako nove ideje i nove prakse nije sposobna proizvesti ljevica u Bosni i Hercegovini, onda je naša budućnost zagarantirano negativna. Bit će to distopija u kojoj ćemo živjeti tri nasilu odvojena etnička svijeta u kojima će znanje biti neprijatelj a nacija početak i kraj svega. Ili, da budem krajnje surov: mi tu distopiju ne čekamo, mi je već živimo kao potpunu suprotnost dobrom društvu. Vrijeme je da se Gandhijeva djelatna misao prostre po članstvu SDP-a, simpatizerima lijeve ideologije, misliocima lijeve provenijencije...: „Budi promjena koju želiš vidjeti.“

NAJAMNI RAD I SOCIJALDEMOKRATIJA

Prof. dr. Esad Zgodić

KONSENZUS: ZA KAPITALIZAM

Da li je *moguća* među njenim građanima i narodima te njihovim političkim reprezentacijama *konsenzualna saglasnost* oko *konstitucijskih načela* Bosne i Hercegovine kao *postsocijalističke* države? Recimo, tematizirajući u konciznoj formi to pitanje, da u politologiji figurira više *kriterija* na osnovu kojih se definiraju, razlikuju i *klasificiraju* i *historijske* i *savremene* države.

Države se, naprimjer, klasificiraju i po *karakteru odnosa između centralnih i necentralnih* organa vlasti. Po ovom kriteriju države se razlikuju po svom *državnom uređenju*. Dije se države po ovom mjerilu na *proste* (jednostavne, unitarne) i *složene* države. Kako *konfederacije* nisu zasebne države, to su savremene *složene države* – države s različitim modelima federativnog ustrojstva. No, da li *postoji konsenzus* u Bosni i Hercegovini oko *postojećeg* državnog uređenja? Nalazimo se na aktivnom *vulkanskom tlu* supstancijalnih konflikata – u odnosima prema *važećem državnom uređenju* postoji *suštinski* i *tektonski*

rascjep: nema postojeće državno-teritorijalno ustrojstvo iza sebe ni minimalni bazični i politički konsenzus, nego je, zapravo, ono žarište političkih divergencija koje u svojim ekstremnim izrazima figuriraju i u politici poricanja smisla samog opstanka Bosne i Hercegovine kao države. Iza ovog temeljnog teritorijalnog i državno-ustavnog konflikta stoji, međutim, još dublja – po svojim implikacijama, isto tako, razorna – divergencija: pokazuje se ona kao suštinski rascjep u tumačenju motiva, uzroka i prirode disolucije ex Jugoslavije i rata u Bosni i Hercegovini. (Prezentacija tih interpretacija nalazi se u našoj knjizi *Politike fantazija, O ratu protiv Bosne i Hercegovine*, 2005.)

No ako ne postoji konsenzus oko novije prošlosti i teritorijalno-državnog uređenja, onda u Bosni i Hercegovini postoji konsenzus oko postojećeg političkog režima i oblika vladavine. Imajući u vidu biračku volju nakon 1990. godine, možemo sa sigurnošću reći da ovdje nema supstancijalnih političkih divergencija: biračka volja hoće demokratsku, a ne autokratsku, državu Bosnu i Hercegovinu, i to državu višepartijskog i parlamentarnog karaktera, kao i republikanski, a ne monarhijski, oblik vladavine: bez obzira na to što Bosna i Hercegovina u svom imenu nema ustavni atribut republika, u njoj faktički jest na djelu republikanska forma vladavine. Figurira, dakle, ovdje konsenzualna volja, a taj uvid ne dovode u pitanje ni permanentne konfliktne rasprave oko, naprimjer, (ne)postojanja režima partitokratije ili oko izbornog zakonodavstva ni sporovi oko kolektivnog šefa države (način njegovog izbora, njegov karakter i njegove ingerencije), ili o tome što u Bosni i Hercegovini treba preferirati: predsjednički, polupredsjednički ili parlamentarni režim.

Jedan od važnih kriterija klasifikacije država jest i *dominirajući oblik vlasništva nad sredstvima za proizvodnju*. Ako se koristi ovo mjerilo, onda se njim razlikuju *tipovi država*: robovlasničke, feudalne, kapitalističke i socijalističke. Koji se *tip države* hoće i da li se *odgovor* na to pitanje u obliku *stabilne većinske političke volje* demonstrira u Bosni i Hercegovini? Ako upotrebljavamo *dominirajući oblik vlasništva* kao *kriterij* definiranja država, onda možemo reći: nakon višestranačkih izbora u 1990. godini, te nakon *Dejtonskog mirovnog sporazuma*, izborom do sada *vladajućih* stranaka – i, pretpostavlja se, njihovih političkih programa, projekata i vizija – na poziciju vlastodržaca, *biračko tijelo* u Bosni i Hercegovini izjašnjavalo se, zapravo, što immanentno, a što, više ili manje, politički osviješteno, i o tome kakav *tip države* hoće, te u kontinuitetu pokazivalo da postoji *konsenzus* oko izbora i preferencije *kapitalističkog tipa države*. O tome kojem *tipu država* treba da pripada Bosna i Hercegovina nema, dakle, *substancijalnog političkog konflikta*. I partije, zapazimo to, koje se deklariraju kao socijalističke i socijaldemokratske programski promovirale su, i promoviraju, odustajući od projekta demokratskog socijalizma, *tranziciju* od socijalizma ka kapitalizmu.

Stoji sada pitanje: *kakav je kapitalizam* u Bosni i Hercegovini na djelu? Obećavano je, mada se znalo da je to nemoguće, društvo u kojem će postojati *kapitalizmom za sve*. Što se, međutim, dobilo? Dobio se *kapitalizam za uski krug kvazielita – pseudokapitalista špekulativnog biznisa*, a svi ostali građani dobili su status anonimnih i obespravljenih *najamnih radnika i nezaposlenih*. S druge strane – sigurno je: njeni građani nisu očekivali kapitalizam kakav je na djelu – a on jest *divlji, anarhični, etnonacionalni i predatorski kapitalizam*.

Nisu očekivali i *ne žele* kapitalizam zasnovan na etnopartitokratiji, *pljačkaškoj* privatizaciji, kleptomaniji i korupciji. I niko ne vjeruje u obećane *blagodati postsocijalističkog kapitalizma*: doživljava se, i to u stvarnosti on jest, kao mlin koji *doduše* melje žito, ali ga melje tako sporo da se čekajući žuđeno brašno – umire od gladi i bijede. (O *prokapitalističkoj tranziciji* u Bosni i Hercegovini govorili smo u knjigama *Studije i intervjui /2002/* i *Politike poricanja, O metapolitici i bosanskoj alterpolitici /2005/.*) No – *neovisno* od *iznevjerenih očekivanja* jest *neprijeporno* da je kroz vladajuću biračku volju *kapitalistički tip države* dominirajuća, ako ne i sasvim konsenzualna, preferencija u Bosni i Hercegovini.

POSTKLASNO DRUŠTVO I BEZALTERNATIVNI SVIJET

Kako se, međutim, socijaldemokratija i uopće *lijevo* političko mišljenje odnosi prema *predatorskom kapitalizmu* u Bosni i Hercegovini? Prije rasprave o tom pitanju stoji jedno *prethodno* pitanje: *ima li smisla govoriti o ljevici* u evropskim državama, na tlu ex Jugoslavije i posebno u Bosni i Hercegovini: zar nije gotovo konsenzualno recipirana tvrdnja da je u savremenom dobu *nestala diferencija između ljevice i desnice*? A ta recepcija uključuje u sebe i recepciju još jednog *masovno raširenog uvjerenja*: u *postmodernim slikama* savremenog svijeta, kao, navodno, *postideološkog, postpartijskog* i *postpolitičkog* svijeta, *naše doba* prikazuje se i kao *postindustrijsko doba*, ono je, pored toga, čak i rastuće doba *postrada* (takvu *sliku* oblikuje i, na primjer, Dahrendorf, 2005), a odavno je postalo i *postklasno* doba. Postalo je, navodno, *postklasno* doba utoliko što se radnička klasa

u visokorazvijenom evro atlantskom svijetu rastvorila i transformirala u *relativno bogati srednji sloj* društva, te se tako, bez htijenja bilo kakve radikalne promjene, integrirala sasvim u postojeći svijet kapitalizma i kapitalističkih država. Temeljni sukobi nisu više *klasni sukobi*, pa, otuda, navodno, i nema više smisla govoriti o *klasnoj politici* kao *alterpolitici* spram postojećeg. Otuda se i tvrdi: nije više *suvislo – racionalno*, biti *revolucionar protiv svijeta kapitala* i u pozivu revolucionarnog dokidanja i prevladavanja društvenih poredaka koje *presudno* oblikuje *kapitalizam* vidjeti *izbor* vlastitog odnosa prema politici, *izbor jednog poziva* ili *umijeća življenja s politikom* – politikom koja stoji iza interesa i planetarne moći kapitala.

Predstava o savremenom društvu kao *postklasnom društvu* sastavni je dio *postpolitičkog* diskursa koji kroz svoje različite izraze doktrinarno opravdava i ideološki racionalizira svijet *kapitalizma* i *liberalne demokratije* kao *svijet bez alternative* – bez mogućnosti *epohalno drugoga* i *drugačijega*. Čak se i u diskursu *lijevih* teoretičara, a takav je i diskurs J. Habermasa, njemačkog filozofa i svojevremeno važnog autora unutar – tako je nazvana – *kritičke teorije društva* ili *Frankfurtske škole*, svijet savremenog kapitalizma smatra *bezalternativnim svijetom*. Po Habermasovom mišljenju – *od 1990. godine* "... kapitalizam nema alternativu, jer je postao univerzalna, globalna pojava. Zato danas možemo samo da govorimo o pokušaju da se kapitalizam civilizuje, pripitomi, urazumi, i to iznutra, dakle od strane samog kapitalističkog sistema" (Habermas, 2008). Istu ideju – misao o savremenom svijetu kao svijetu bez alternativa liberalnoj demokratiji i kapitalističkoj evroatlantskoj civilizaciji na čijem je tlu ona oblikovana – promovira još jedan njemački, u politologiji,

inače, meritoran, autor: uvjerava nas Klaus Offe da „... danas ne postoji alternativa liberalnoj demokratiji... Time ne mislim da kažem još uvijek ima alternativa, ali da se one odbacuju kao manje vredne u poređenju s liberalnom demokratijom koja se zasniva na univerzalnom, slobodnom i jednakom pravu glasa odraslih. Stvari stoje potpuno suprotno: takva alternativa u modernim društvima više ne postoji. ... Alternative liberalnoj demokratiji, bez obzira na to da li se zasnivaju na dinastiji, teokratiji, određenoj filozofiji istorije ili na prirodnom zakonu, više se jednostavno ne uzimaju u obzir, naročito posle događaja iz 1989. godine i sloma državnog socijalizma. Niko ne bi bio spreman da ih ozbiljno shvati“ (Ofe, 1999: 134). I s pozicija *konzervatizma* i *prodesnog* mišljenja, razumljivo, publiciraju se *viđenja* svijeta kapitalizma kao *bezalternativnog svijeta*: tako, naprimjer, Peter Sloterdijk, njemački filozof, *vjeruje*, smatrajući da eksplozija *gnjeva* u *islamskom svijetu* neće donijeti ništa emancipatorsko u epohalnom smislu, kao ni u evroatlantskoj civilizaciji, da *gnjev*, ma koliko bio *velik* i *intenzivan*, ne može *iznjedriti* spram liberalističkog kapitalizma *alternativne projekte* i *pokrete*, pa će, okrivljujući, pri tome, i *ljevicu*, otuda, i napisati: „Pobuna više ne može podastrijeti neku svjetsku ideju. Očito su uobičajene lijeve stranke za svoje vlastite ambicije jednu dimenziju preglupe, ako nisu odveć trome da bi uopće bile ambiciozne“ (Sloterdijk, 2006: 168).

A sada, nakon prezentiranih stajališta, *potencirajmo*: smatramo da bosanskohercegovačka socijaldemokratija ne bi trebala prihvatati koncept, doktrinu i ideologiju *bezalternativnog svijeta* tako što će ih *bukvalno* primijeniti *na svijet* što je uspostavljen u *postsocijalističkoj* i *prokapitalističkoj* Bosni i Hercegovini. A to, između ostaloga, znači

da ne bi trebala, usvajajući mentalitet i politiku *faktokratije*, polaziti od prihvatanja *slike svijeta* kao *postklasnog* i *postideološkog svijeta* – svijeta iz kojeg su *nestale razlike* između *ljevice* i *desnice* i *klasne diferencije*.

LJEVICA I DESNICA: DA LI SU NESTALE RAZLIKE?

Zašto, prije svega, treba odbaciti *postmoderna uobraženja* o modernom dobu kao dobu *postideologije*, *postpolitike* i *postpartijskom dobu* u kojem su postale irelevantne razlike između *lijevog* i *desnog*? Mi, naravno, ne poričemo da postoji *supstancijalna kriza identiteta lijevog* u evropskoj političkoj kulturi (o toj *krizi*, vidjeti šire, naprimjer, i u: Bruckner, 1997; Džekobi, 2002), ali, na drugoj strani, ne prihvatamo stanovište koje tvrdi da je *nestala svaka vrijednost utopijskog mišljenja*, te da je nestala diferencija između *lijevog* i *desnog* i da se već dogodila *smrt ljevice*. Mi dijelimo stanovište, uzmimo, Norberta Bobbija, italijanskog filozofa prava i politike: on je jedan od meritornih autora koji utemeljeno kritiziraju stajalište o *kraju desnice i ljevice* i smatra da ova diferencija nije stvarno nestala iz svijeta politike – a posebno iz evropskih demokratija. Ona, tvrdi Bobbio, i dalje postoji, prije svega u pogledu različitih percepcija *aksiologije jednakosti* i *slobode*: prezir prema jednakosti, a u ime liberalno pojmljene slobode, a time i čvorišna tačka razlikovanja spram ljevice koja *imalo* drži do svog identiteta, i dalje ostaje *vodeći credo* evropske desnice (Bobbio, 1998). A Stiven Luks ideju *jednakosti* prepoznaje kao ideju koja dolazi iz tradicije *lijeve kulture*, ali, pritom, jest ona i ono *živo*, pa, kao i N. Bobbio, smatra da ulazi u identitetski profil i *savremene*

ljevice. I ona treba slijediti, kako tvrdi Stiven Luks, „... *politički ideal* ravnopravnog građanstva, gde svi imaju jednaka građanska prava nezavisno od mogućnosti, postignuća, okolnosti i dosuđenih identiteta, tako da vlada zastupa interese svih na jednakoj osnovi; i *društveni ideal* zasnivanja ‘društva’, uključujući tu i privredu, kao kooperativnog poretka, u kojem se svi posmatraju kao ravnopravni, s jednakim položajem ili statusom. ... Levica je ... kritički, snažno egalitaristički projekat, koji, međutim, dopušta sve nova i nova tumačenja nedoumice u čemu se sastoje neopravdane nejednakosti, i kako – kojim metodima i programima – one mogu da se smanje i uklone. ... ma kakvi bili njen jezik, oblik ili sledbeništvo, ona se drži pretpostavke da u svetu postoje neopravdane nejednakosti koje oni na desnici vide kao svete ili nepovredive ili prirodne ili neminovne, i da te nejednakosti valja smanjiti ili poništiti“ (Luks, 2006). Nisu, dakle, neovisno od *zaglušujućeg brujanja ujedinenog hora* ideologa neoliberalizma, konzervatizma, neodesnice i *samoskrivljeno depresivne* ili *samoporicajuće ljevice*, uništene identitetske atribucije i društvene šanse ljevice. One su *tu* pod pretpostavkom da ona, ukoliko hoće slobodu za *nove projekte emancipacije*, i ukoliko hoće biti relevantna snaga koja se opire “destruktivnoj dinamici kapitalizma” – tako *sugerira* Helmut Dubiel, njemački autor – otkrije i prisvoji jednu *netradicionalnu* i *osebujnu strategiju*. Riječ je – prepoznajemo ovdje, već smo je naveli, Habermasovu misao koja pledira *lijevu potragu* za mogućnostima *unutrašnjeg civiliziranja*, *pripitomljavanja* i *urazumljivanja kapitalizma* – o *strategiji* koja „... više ne anticipira jednostavni kraj sa sobom identičnog kapitalističkog poretka nego jača u njemu sadržan demokratski, socijalno-državni i ekološki protivnički tabor. A na mjesto onih finalnih fikcija dolazi mogućnost – koja historijski uopće

nije isključena, da se kapitalizam civilizira do neprepoznatljivosti“ (Dubiel, 2006: 22).

No, neovisno o doktrinarnim raspravama o *(ne)postojanju ljevice i desnice*, treba imati na umu *stvarnosti*: one pokazuju da je „... opstala ... orijentacija građana desno-lijevo kao gruba orijentacijska shema na zemljovidu stranačkog zemljopisa“ (Beyme, 2002: 57). Oslanjajući se na *te stvarnosti*, i Philippe Braud, francuski politolog, tvrdi: „... zacijelo je uzaludno najavljivati, kako se to redovito čini, prevladavanje raskola ljevica/desnica. Jednostavno, njegov snažan utjecaj na politički život ne potječe od prividnih funkcija koje obavlja, nego od njegove učinkovitosti kao izvora najvećih simboličkih nagrada u javnom životu. Odatle proizlazi njegova vrijednost kao referentne osi u strategijama stranačkih borbi“ (Braud, 2004: 72). Evropljani, hoće reći Braud, još uvijek misle, percipiraju, vrednuju i djelaju po *osi ljevica – desnica*, i to u mjeri u kojoj ona uspijeva, a uspijeva, osobama dati simboličke kompenzacije i izvorišta orijentiranja, udovoljiti zahtjevima za koherentnošću u doba iskušenja, učvrstiti u vrijeme kriza i haotičnosti identifikacije sa moralnim i političkim vrijednostima, biti *hranilište* političkog identiteta preko poistovjećivanja sa *izvanrednim osobama* ili *događajima* iz historije – i one nacionalne ili internacionalne, i one lijevih ili desnih pokreta i sl. Sve u svemu – politički život na evropskom Zapadu, pa i politički sukobi koje on u sebi sadrži, događaju se još uvijek u simboličkom *jeziku ljevice i desnice*. (Šire o tom uvidu u: Braud, *ibid.*: 75)

I u Bosni Hercegovini *ljeвица ima smisla* samo u mjeri u kojoj prihvata – i bori se, pritom, za njihovo praktično ozbiljenje – naznačene

vrijednosti: vrijednosti kakve su jednakost, ravnopravnost, sloboda, demokratija, nehijerarhijski odnosi, reduciranje odnosa eksploatacije, borba protiv poretka asimetrije moći, obespravljenosti, diskriminacije, ekskomunikacije i sl. To, naravno, pretpostavlja angažman na ekonomskom oporavku i razvoju zemlje, na socijalnoj zaštiti onih koji su u kontekstu vlasničke i opće društvene tranzicije *prikraćeni* u novoj redistribuciji nacionalnog bogatstva i društvenih uslova života, na osiguranju slobode, prava i sigurnosti građana u njihovom svakodnevnom životu i sl. Jer – demonstriraju to *povijesna iskustva* i *znanstveni uvidi* – ako društvo i politika proizvode *socijalnu nepravdu velikih razmjera*, ako, dakle, produciraju nepodnošljivo siromaštvo većine, grube te *tegobne* asimetrije ekonomske, kulturne i političke moći, diskriminacije u pristupu društvenim ulogama, obespravljenosti na spolnoj, nacionalnoj, političkoj ili regionalnoj osnovi i sl., *zapada se u krizu*, te, na kraju, i u stanje *raspada* bazičnog socijalnog konsenzusa, koji, onda, institucije države, ma koliko to htjele, ne mogu, ukoliko hoće ostati vjerne demokratiji, kompenzirati svojom voljom i svojim intervencijama. Recepcija tih historijskih iskustava morala bi biti na djelu – ukoliko ona neće to biti samo formalno, *po imenu* – u programskoj orijentaciji i praktičnom aktivitetu *bosanskohercegovačke ljevice*, kao i u djelatnostima institucija bosanskohercegovačke države.

KRITIČKI POGLEDI NA KAPITALIZAM

Zašto *ljeвица*, ukoliko ostaje odana svojim, već *naznačenim*, temeljnim vrijednostima, u Bosni i Hercegovini ne treba prihvatiti ni *postmoder-nu naraciju* o savremenom dobu kao *postklasnom* dobu? Zato što nijedan oblik kapitalizma kao *predatorski kapitalizam* u takvoj mjeri i s takvom nemilosrdnošću ne uspostavlja poredak *klasnih* razlika kao poredak eksploatacije, nejednakosti i sveopće obespravljenosti, i zato što nijedan *poredak* kao poredak *predatorskog neoliberalizma* ne *odvodi* društva u čudovišne sunovrate socijalne nepravde, masovnog poniženja, destrukcije ljudskog dostojanstva i beznađa. Što *socijaldemokratija* u Bosni i Hercegovini može kao svoju *inspiraciju* i kao svoje polazište u *borbi* protiv *predatorskog kapitalizma* naći u kritikama savremenog kapitalizma?

Ukažimo na nekoliko *tačaka* iz te kritike. Može se, prije svega, oslanjati na još uvijek živu i djelatnu Marxovu *sliku* radnika u kapitalizmu. Ništa se, zapravo, u suštini nije promijenilo, pogotovo u kontekstu *predatorskog kapitalizma* – pa i onog koji je na djelu u Bosni i Hercegovini. U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844. godine* (svi navodi iz ovog teksta, bez naznačavanja broja stranica na kojima se nalaze, *donose* se prema: Marx, Engles, 1967), raspravljajući o vezama i odnosima između rada i kapitala, Marx je ustvrdio da su već *prokapitalistička nacionalna ekonomija* pa i A. Smit, njen meritorni suoblikovač, smatrali da *obična nadnica* jest *najniža nadnica* koja radniku obezbjeđuje „životinjsku egzistenciju“. Marx, otuda, *potencira*: „... nacionalna ekonomija poznaje radnika samo kao radnu životinju, kao životinju koja je svedena na najneophodnije

tjelesne potrebe“. No, u svojoj životinjskoj egzistenciji, egzistenciji koja ga prisiljava da bude *radna životinja*, da, degradiran na rang životinje, zadovoljava tek elementarne životinjske – *tjelesne potrebe*, da, dakle, proda i izgubi svoju čovječnost, radnik *jest roba* kao svaka druga roba. Zaključit će Marx: „... čak i u stanju društva koje je radniku najpogodnije, nužna posljedica za radnika je iscrpljenost i rana smrt, pretvaranje u stroj, u robu kapitala koji se, njemu nasuprot, opasno nagomilava, nova konkurencija, smrt od gladi ili prosjačenje jednog dijela radnika“.

Nije li, međutim, sam kapitalizma u *međuvremenu* promijenio svoju *prirodu*? Ne, kapitalizam je bio, reći će se tako sa *zoomorfnog stajališta*, jest, i još više će biti – *zvijer*. A nije ni moglo doći do promjena utoliko što nije moguće promijeniti ono životinjsko u ljudskoj prirodi, *prirodi* koja, navodno, korespondira i s kapitalizmom: trebamo, dakle, znati „... da je ljudska vrsta životinjska vrsta, vođena najnižim interesima, od kojih je kapitalistički profit samo legalna formalizacija“ (Alain Badiou, u: Cox, Christoph, Whalen, Molly, 2003: 10). Jest – došlo je, ipak, do *promjene*, govorit će doktrinarne i ideološke apologete kapitalizma: iznevjeren je čisti, *izvorni, racionalni, dobri kapitalizam*, i to zahvaljujući onima koji su htjeli da ga kroz formu *socijalne države – humaniziraju*. Paradigmu takvog stajališta nalazimo, naprimjer, i kod američke autorice Ejn Rend: čisti – *idealni kapitalizam*, u *stvarnoj historiji* napadnut je, ugrožen je i deformiran u formi ideologije i praksi *socijalne države, države blagostanja, socijalne tržišne ekonomije* i sl. (Rend, 1994). Ejn Rend, međutim, zaboravlja, ili, možda, namjerno – ukažimo na to jezikom *zoomorfnog percipiranja* i deskribiranja političkih stvarnosti – prešućuje *predatorsku prirodu*

kapitalizma i kapitalističkih država. Zato se s *pravom* – i može kazati: „Priznali to danas njihovi političari ili ne, visoko razvijene zemlje današnjice razvile su se ‘zahvaljujući’ grabežljivom ponašanju tijekom ranijih stoljeća, kada su tako (zahvaljujući otimanju od slabijih) stvorili dobru materijalnu osnovu, kojom sada mogu nametnuti svoje proizvode i usluge stvarajući globalno tržište“ (Peter, 2007: 3). Ako promatramo sa zoomorfnog i kritičkog stajališta *države* tih zemalja, onda možemo reći: *ne odvajaju se* – demonstriraju to imperijalna, kolonijalna, kao i *postkolonijalna* iskustva evroatlantskih država – od *grabežljivo zvjerske* prirode kapitalizma: i same se *u stvarnosti* pokazuju i u kritičkim percepcijama *prikazuju* kao *predatorski entiteti* – kao *zvijeri*. (O tim *percepcijama* i *prikazivanjima* govorili smo šire u tekstu pod naslovom *Realpolitika i zoomorfne slike država*, tekstu koji se nalazi u knjizi *Teritorijalni nacionalizam ... A o predatorskom kapitalizmu* vidjeti, naprimjer, u: Kreger, 1999.)

No, nije u znanostima o društvu Marxova *slika radnika* kao *radne životinje* jedina *zoomorfna slika kapitalizma*: i, akcentirajmo ovaj uvid, *savremeni autori* govore u zoomorfnom diskursu o *predatorskoj* – *zvjerskoj grabežljivosti*, kao njegovoj supstancijalnoj atribuciji. A o njenim *protuhumanističkim konzekvencama* kritički govori i, naprimjer, američki profesor Lester Thurrow u knjizi *Budućnost kapitalizma*: piše kako u kapitalističkom sistemu „... nema nikakve zajedničke stvari, nikakvog zajedničkog cilja, za koji bi svi ljudi zajednički radili. ... Poslodavcima je cilj maksimirati svoju dobit i ako je potrebno oni će u tom cilju bezobzirno eksploatirati radnu snagu... Nigdje ne postoji obveza brinuti se za dobro drugoga čovjeka. ... U ideologiji kapitalizma i liberalne demokracije sloboda pojedinca ima prednost

pred obvezama prema zajedničkome dobru. ... U tome sustavu ne postoje nikakve društvene obveze. Jedina doista relevantna dužnost jest maksimizacija dobitka putem tržišnih transakcija. Etički postulati u tome sustavu ne igraju nikakvu ulogu" (cit. prema: Mesarić, 2006: 603). A ključni akteri *tako opisanog* kapitalizma jesu *korporacije*. One su, tako ih predstavlja američki univerzitetski profesor Joel Bakan (o njegovim kritičkim stanovištima spram kapitalističkih korporacija vidjeti u: Bakan, 2006), *psihopatska stvorenja* koja imaju, to je Bakanov izraz, *grabežljive nagone* kojima ostvaruju, uništavajući, pritom, i ljudska bića i sam prirodni okoliš, isključivo *sebični cilj* – maksimizaciju profita. Upravo ta patološka težnja za neograničenim uvećavanjem profita – a s njom korporacije i postaju „notorni grabežljivci“ (Katunarić, 2010: 135) – sa svim njenim razornim posljedicama po ljude i narode svijeta, dopušta autorima da i savremeni kapitalizam u *zoomorfnom diskursu* percipiraju kao – *grabežljivu životinju*. Da to kapitalizam *jest* posebno je vidljivo kada se on promatra u kontekstu globalizacije svijeta života – oblikuju taj svijet, između ostaloga, i *grabežljivi akteri privatizacije*. Otuda se *s pravom* i kaže: „‘Grabežljivci privatizacije’ ... ne vezuju se ni za kakvu školu mišljenja, ni sa kim ne sklapaju saveze osim sa sebi sličnim, te ih zanima okus vlasti i novca“ (Budimir, 2009: 241). A bez obzira na to koliko se trudile da, i to uz pomoć komercijalizirane znanosti te medijskim i ideološkim sredstvima zaludivanja, mimikriranja, iluzioniranja i obmanjivanja, uvjere javnost – sastavni dio tih *uvjeravanja* jesu *velike naracije* o socijalno odgovornom djelovanju kompanija (o tim *naracijama* vidjeti, naprimjer, u: Curcio, 2007; Lee, Kotler, 2009) – kako postoji *sudbinska kongruencija* njihovih interesa, interesa radnika i interesa cijelog društva, ne mogu kapitalističke megakorporacije sakriti od

kritičke misli temeljni uvid koji insistira na *grabežljivosti* kao njihovoj suštinskoj atribuciji: „Njihova je reprezentativna ideologija demokratska, katkada i populistička, ali oni su u srži grabežljivci koji sebe vide kao pobjednike na vječnom tronu, poput feudalaca i kraljeva“ (Katunarić, 2010: 142).

S druge strane – u *umjerenijim* kritičkim percepcijama kapitalizma zastupa se i tvrdnja da je došlo, naprimjer u SAD-u, do *stvarne evolucije predatorskog kapitalizma – kapitalizma grabežljivaca* u „... smjeru ‘civiliziranijeg kapitalizma’ ... Primjer evolucije američkog kapitalizma, koji je iz razdoblja ‘baruna pljačkaša’ ... devetnaestoga stoljeća evoluirao u ekonomski sustav koji ipak drži do nekih temeljnih moralnih načela i ugovornih odnosa, upozorava na moralne temelje ekonomije“ (Čengić, 1999: 340). Smatra se, dakle, kako se kroz „... kulturnu evoluciju u stotinjak godina kapitalizam ... razvio od divlje u korisnu domaću životinju. Ne revolucijom, nego slobodnom evolucijom ostvaren je humani put do blagostanja“ (Derado, 2010). No, figuriraju i takva stanovišta, *ta evolucija* nije eliminirala ono *zvjersko* u prirodi kapitala i kapitalizma, on je i dalje sila, snaga, moć *grabežljive zvijeri*. Ali – sada se vjeruje da je to *samo jedna strana kapitalizma*, da se ona može kontrolirati, da se sklonost kapitala prema oponašanju *divlje zvijeri*, ipak, može reducirati i ublažavati. Ovdje se, kako bi se ona *vjera* učinila što *uvjerljivijom*, u *zoomorfnom* predstavljanju prirode kapitalizma koristi *figura zvijeri – tigra*: tako će, naprimjer, američki politolog Benjamin R. Barber ustvrditi da kapitalizam jest „... tigar pun snage koji se može iskoristiti za oživljavanje privrede, ali samo ako njegove snage kontroliraju državne i političke institucije. Globalizacija je ispustila ovog tigra iz kaveza i oslobodila

‘divlji’ kapitalizam koji je, kao i oslobođeni tigar, počeo pokazivati svoje sklonosti divlje zvijeri“ (cit. prema: Bebek, Santini, 2009: 295). Sada se, zapravo, kapitalizam promatra kao faktički šizofrena, kao podvostručena stvarnost, kao stvarnost *zvjerskog* i *nezvjerskog*, kao stvarnost patološke pohlepe i ekonomske racionalnosti, eksploatacije i kreativnosti, nepravde i blagostanja i sl. No, moguće je, Barber je u to uvjeren, s globalizacijom *oslobođenog tigra* vratiti iz *divljine kapitalizma* u *kavez državnog nadzora*, moguće je, dakle, zaliječiti ili amortizirati šizofrenu zbilju kapitalizma, i to tako što će se *kapitalističkog tigra pripitomiti* te staviti u funkciju općeg razvoja privrede i ekonomske moći države. A u mjeri u kojoj uspijeva s *operacijama pripitomljavanja*, operacijama koje izvode politika i država, a ne, kako to hoće ideologija neoliberalizma, čisto tržište, kapitalizam ostaje, navodno, *ono najbolje* što je čovječanstvo moglo smisliti, pa se, otuda, sa *stajališta njegove apologije*, i tvrdi: „Kapitalizam je u principu nepravedan ekonomski sustav; nažalost, bolja alternativa do sada nije postojala, a bolja se ne vidi ni u doglednoj budućnosti. U kapitalizmu vlada onaj kreativni ekonomski duh koji u principu želi zlo, a čini dobro. Razumnoj i demokratskoj politici ostaje samo umjetnost kako preko tržišta, poreza i financija minimalizirati zlo, a maksimalizirati dobro“ (Derado, 2010).

Kako i u savremenom svijetu „... pojedince, ali i narode (kada su u ratu), možemo nazvati ‘grabežljivcima’ budući da grabe od drugih ne bi li postigli točku najvišeg mogućeg vlastitog obilja...“ (Petar, 2007: 3), i kako, na drugoj strani, nema izgleda za radikalnu mutaciju ili revolucionarnu eliminaciju onog *zvjerskog* u kapitalizmu – to se pojavljuju i stručnjaci za *podučavanje* o tome kako *umješno živjeti*

u kapitalizmu i s kapitalizmom. Ukoliko se praktiraju ta umijeća, može se, navodno, unutar kapitalizma postići, i postiže se, sreća za najveći broj ljudi. Zato ideološki aparati kapitala i države unose u javni život jedan *nevjerovatni novum*: govore o, navodnoj, *ekonomiji sreće*, čak mjere sreću građana evroatlantskih društava, proglašavaju, ove ili one, narode sretnim, manje sretnim, nesretnim ili najsretnijim narodima i sl. Mi smatramo da se politika emancipacije sa sasvim ozbiljnom rezervom, s nedvosmislenom kritičkom distancom, treba odnositi prema *kvantifikacijama sreće* pojedinaca i, posebno, cijelih naroda, prepoznajući u njima samo jedan od *zavodljivih* oblika ideoloških racionalizacija i umješnih prikrivanja *predatorske prirode kapitalizma*. A razborito umijeće života s politikom unutar kapitalizma, po našem mišljenju, u *njima* ne bi trebalo vidjeti ništa ohrabrujuće: ono, to umijeće, neće, ili ne bi trebalo, da sebe oblikuje na mimikrijama i iluzijama što ih produciraju ideološki aparati kapitalističke države (o pojmu ideoloških aparata države vidjeti u: Altiser, 2009) i kreatori nove – popularističke, psihoterapeutske i komercijalizirane – (*pseudo*) *znanosti o sreći* i o tehnikama – metodama njenog dostizanja. (Uvidi u masovnu produkciju i tržišnu upotrebu *kvaziznanosti* u evroatlantskim društvima mogu se naći u: Thompson, 2009.)

Kakve, međutim, *pouke* ljevica i na prostorima *ex Jugoslavije* i u Bosni i Hercegovini može deducirati iz navedenih *kritičkih uvida* u *prirodu* savremenog kapitalizma? Ukažimo samo na jednu od njih: ukoliko je sklona provincijalizmu, ukoliko *pati* od *kompleksa manje vrijednosti* pa je naklona konformističkoj recepciji *svoga* što *dolazi* iz *bijelog svijeta* kao *najboljeg*, ukoliko se *plaši* da će biti shvaćena kao *nemoderna* ako se s kritičkom distancom odnosi prema *zbiljama*

kapitalističkog svijeta, onda bi, oslanjajući se na prezentirane i slične uvide, mogla zaključiti – i u tome naći za sebe inspiraciju i izvorište ohrabrenja – da ni na *tlu* samog kapitalizma i liberalnih demokratija nije on *jednoglasno* pojmljen kao *sveta krava* evroatlantske političke kulture: njegova kritika nije pod *embargom* – nema, dakle, status *dogme* i *sakralizirane* stvarnosti, pa *kritička anatomija* njegove prirode jest važna preokupacija emancipatorski orijentiranih znanosti o društvu i politici, kao i građanskih – protestnih – subverzivnih aktiviteta.

Figura radništva – Bosna i Hercegovina. Što raditi da bi se stvarno, a ne tehničkim i varljivim *umijećima života s kapitalizmom* i umanjivanjem zla koje producira, transformiralo i, na koncu, *prevazišlo* društvo u kojem je *radnik* degradiran tako što je *zoologiziran* – što je reduciran, između ostaloga, na puku životinjsku egzistenciju, u kojem jest biće pretvoreno u *konja – radnu životinju* koja, kao što kaže Marx, *mora i može tek toliko zaraditi da bi mogla raditi*, biće koje, dakle, kapitalizam prisiljava da dokraja reducira ili, čak, izgubi svoju čovječnost? Revolucija ili reforma takvog kapitalističkog društva: to je *staro pitanje* unutar kontroverznih teorija socijalizma, a praktično su iskušani *odgovori* na njega u 20. stoljeću. To je, međutim, pitanje *danas deplasirano* u Bosni i Hercegovini: pred socijaldemokratijom nalaze se *sasvim druga pitanja* i *druge zadaće* kao egzistencijalne zadaće. O kakvim je *pitanjima* i *zadacima* riječ?

Polazimo od razlikovanja *bivših, sasvim neplaćenih, stvarnih i potencijalnih* radnika. Pod *bivšim radnicima* podrazumijevamo *penzionirane* radnike: njihov broj i njihova *bijeda* rastu kako savremena *društva stare* i u mjeri u kojoj *nekrofiljska okrutnost* neoliberalizma

vlada kapitalističkom ekonomijom, društvom i državnom socijalnom politikom. (O desničarskim i neoliberalističkim *napadima* na socijalnu državu govorili smo u knjizi *O državama, Kritički pojmovnik statistike*, 2015.) Pod tradicionalno *sasvim neplaćenim radnicima* podrazumijevamo žene *domaćice*, koje su *prisiljene* da prakticiraju *kućni rad*. Budući da se o ovim *radnicama* u javnosti *uopće ne govori* – upozorimo: smatra se unutar proemancipatorskog mišljenja da *reforma socijalne države* i njenog sistema socijalnog osiguranja „... mora uključiti i priznavanje rada koji nije zasnovan na plaći, kao i druge ‘neplaćene’ oblike aktivnosti, koje treba priznati za društveno korisne, kako bi se uzele kao mjerilo za stjecanje socijalnih prava” (Gretschmann, 1994: 181). I drugi autori potenciraju problem *neplaćenog rada* u socijalnoj državi: „Ključni odnos nije između plaćenog rada i socijalne politike, nego, kako je Peter Taylor Gobby ... nedavno istakao u ovom časopisu, između plaćenog i neplaćenog rada te socijalne politike” (Lewis, 1994: 291). A ovaj se odnos pokazuje i u *statusu spolova*: „... sve činjenice ukazuju na to da je podjela neplaćenog rada između spolova ostala ista i da ga uglavnom obavljaju žene” (Lewis, *ibid.*: 292). Otuda se i smatra „... da svaki dalji razvoj koncepta ‘sustava blagostanja’ mora inkorporirati odnos između neplaćenog rada, a također i plaćenog rada i blagostanja. Razmatranje pitanja obiteljskog/kućnog krucijalno je za uzročno-posljedično razumijevanje što je to blagostanje, jer povijesno žene su tipičan primjer stjecanja prava po osnovu svojeg ovisnog statusa u obitelji kao supruge i majke” (Lewis, *ibid.*: 301). A pod *potencijalnim radnicima* podrazumijevamo rastuće *more* unesrećenih ljudi – *more* nezaposlenih. Ne podrazumijevamo pod *stvarnim radnicima* samo radništvo u *realnom sektoru* nego i u drugim sferama društvenog rada (od obrazovanja do zdravstva i

javne administracije i sl.). U našim predstavama *figura radnika* podrazumijeva, prema tome, sve *najamne radnike* – sve zaposlene koji se nalaze u najamnom statusu bez obzira na to u kojoj sferi rada taj odnos postoji i ko kao poslodavac (država ili kapitalist) producira *odnos najamnosti* kao odnos *nemoćne i neželjene ovisnosti*. Svi oni kao grupacija *najamnih radnika* čine *potencijalno* radničku klasu – *radnu klasu ljudi* koji egzistiraju pod prisilama ekonomske eksploatacije i političke ovisnosti.

No, pod kojim pretpostavkama će *stratum najamnih radnika* činiti stvarnu radničku klasu: kada će se, dakle, dogoditi transformacija tog *potencijalnog* u *aktualitet* – kada će se i pod kojim premisama grupacija *najamnih radnika* preobraziti iz objektivne *klase po sebi* u *klasu za sebe*? Ukazat ćemo na tri takve pretpostavke. Prvo – kada se na *cijeloj teritoriji* Bosne i Hercegovine *najamno radništvo* emancipira od *etnocentričnih okova* i podjele po *etničkim linijama*, kada, dakle, njihov objektivno *zajednički najamni položaj* unutar predatorskog kapitalizma *nadjača* privlačnosti nacionalizma, pa snaga *tog položaja* počne producirati među radnicima osjećanje empatije, htijenje političke konvergencije, volju za ujedinjavanjem u klasnoj borbi i transnacionalnu kulturu solidarnosti. No, taj se proces neće događati sam po sebi, od sebe, spontano ili slučajno: valja da ga posreduju *lijeve* partije – a posebno socijaldemokratske. U tom *posredovanju* pojavljuje se u kontekstu *predatorskog* kapitalizma *druga pretpostavka* stvaranja radničke klase kao *klase za sebe*: trebale bi se, dakle, pojaviti i djelovati partije koje će, u kooperaciji sa sindikatima, artikulirati i izraziti zajednička htijenja, potrebe i interese *najamnog radništva*, a ono treba da bude *socijalna baza* takvih partija – svoj identitet profiliraju

upravo kroz spoznaju i afirmaciju njegove volje. Bez takvih partija *najamno radništvo* ostat će razdrobljeno, raspršeno, entitetski zatvoreno, etnički getoizirano, a njegov *borbeni aktivitet* bit će *patuljast* te *sveden na uzaludne proteste i buntovništvo bez efekata*. Tu je sada i *treća pretpostavka* transformacije najamnog radništva iz konfuznog stanja obespravljenih, poniženih i nezadovoljnih u osviještenu i organiziranu *klasu za sebe*: socijalno i političko *jačanje* njihove moći moguće je samo s rastom *novog zapošljavanja*, sa, dakle, smanjivanjem broja nezaposlenih – to će omogućiti oblikovanje transnacionalne *kritične mase* koja će, oslanjajući se i na svoju *statistički* utvrdljivu *veličinu*, moći *stvarno* i *bez straha* zaprijetiti, ugroziti i delegitimirati vlast koja asistira predatorskom kapitalizmu i omogućava njegovu neprestanu reprodukciju.

Zaključimo: *radnička klasa* u Bosni i Hercegovini *tek će se stvoriti*, treba *figura radnika* kao *figura najamnog radnika* biti *centralna figura* u partijskom identitetu i programskim preokupacijama bosansko-hercegovačke *ljevice*, a borba za njihove *klasne* interese *dominirajuća* dimenzija njihove praktične djelatnosti. Takva politička preferencija i orijentacija, razumljivo, podrazumijeva da *partije ljevice* nisu profesionalne, kadrovske, elitističke ili *kartelske* stranke, nego stranke koje su rehabilitirale jednu od *temeljnih društvenih uloga partija*: da budu istinski *predstavničke stranke*. Neće, međutim, *zadugo* u Bosni i Hercegovini *nestati smisao* takvih partija i njihovog aktiviteta. Jer – *predatorski kapitalizam* sve će više *degradirati svijet najamnog rada*, a on se *ne može zaštititi* postojećim zakonom o radu i kolektivnim ugovorima o odnosu rada i kapitala: oni su *minimalistički* u odnosu na prava radnika, a ona, ta prava, daleko su od *standarda*

koji su prihvaćeni u zapadnoevropskim zemljama i dostignuti u formi *ekonomske demokratije* ili *industrijske demokratije* ili *radničke participacije*. A u zemlji u kojoj su *nepoznate* industrijska demokratija i radnička participacija *ne može biti ni govora o podnošljivom statusu* najamnog radništva. Nije, s druge strane, *predatorski kapitalizam* uz asistenciju vlasti *zadovoljan* ni *postojećim* režimom radničkih prava: i u Bosni i Hercegovini i u zemljama u okruženju, a pod presijom fanatične ideologije neoliberalizma, koja zagovara, tako se to u njenom vokabularu naziva, maksimalnu *fleksibilizaciju tržišta rada*, rastu pritisci da se destruiira postojeće radno zakonodavstvo kako bi se osigurala *samovolja* predatorskog kapitala u sferi rada, i to u obliku njegovog neograničenog i nekontrolivog *prava u otpuštanju* radnika, u određivanju dužine radnog angažmana, u (ne)isplaćivanju najamnine, u zaštiti na radu i sl. (Uvid u jednu interpretaciju *psiholoških reperkusija i patoloških posljedica kapitalističke fleksibilizacije rada i nesigurnosti radnog mjesta* može se naći u: Senet, 2007.) Položaj najamnog rada će se pogoršavati, a *nesretni svijet* nezaposlenih će rasti: socijaldemokratska partija će, dakle, u *samoj stvarnosti* imati motive i razloge da svoj politički identitet reprofiliira u skladu sa svojom *autentičnom misijom*: da izražava i brani *svijet rada* od predatorskog kapitalizma, presija ideologije neoliberalizma i protudemokratske etnonaciokratske vlasti, kao i interese nezaposlenih, penzioniranih i *neplaćenih žena – radnica u porodici*, te svih građana koji su *deklarirani* u svom pravu na ljudsko dostojanstvo.

KRITIKE NEOLIBERALIZMA I INSPIRACIJE

Što, pridržavajući se *figure radnika*, braneći njegove interese, i naravno pod pretpostavkom da se nije *srodila* s tom *pomodarnom* ideologijom, *lijeva politička misao* i u Bosni i Hercegovini može naći kao svoju inspiraciju i kao svoj orijentir u *kritikama* neoliberalizma i neoliberalne države? Ne možemo se u ovom prostorno ograničenom tekstu, razumljivo, upuštati u rekonstruiranje ideologije neoliberalizma: recimo samo kako ona favorizira do ranga *mitologije* tri načela: *panprivatizaciju*, *slobodno tržište* i *deregulaciju – državni neintervencionizam*. Ne možemo ni prikazati njene kritike u cijelosti: izdvojiti ćemo tek dvije – odnose se na *problem države* i *problem javnog dobra*.

Zapada s *naznačenim načelima* neoliberalizam u *antinomije* i *inkonzistencije* – u protivrječnosti, nedosljednosti, nepostojanosti ili nestalnosti. A jedna od *inkonzistencija* u teorijama i ideologijama *neoliberalne države* demonstrira se i u njenom *prizivanju državnog intervencionizma*. Da bi se, naprimjer, "... odbranili od svojih najvećih strahova – fašizma, komunizma, socijalizma, autoritarnog populizma, pa čak i zakona većine – neoliberali su morali da postave snažna ograničenja demokratskom načinu upravljanja, oslanjajući se, umesto toga, na nedemokratske i neodgovorne institucije (kao što su Federalne rezerve ili MMF) kako bi donosili ključne odluke. Ovakvo stanovište stvara paradoks koji se ogleda u intenzivnim državnim intervencijama i upravljanju od strane elite i 'eksperata' u svetu u kojem država ne bi trebalo da bude intervencionistička" (Harvi, 2012: 95). Priziva se *intervencija države* i onda *kada* je neophodno *finansijsko*

spašavanja kapitalističkih banaka: država treba da se „... umeša i zameni ‘loš’ novac svojim sopstvenim, pretpostavlja se ‘dobrim’ novcem. ... Ali običaj intervenisanja na tržištu i spasavanje finansijskih institucija kad god se nađu u nevolji ne može se pomiriti sa neoliberalnom teorijom“ (Harvi, *ibid.*: 99, 101). A u slučaju da *narodne mase* unutar *matične države* ili, pak, u *stranim državama* pokazuju *suprotstavljanje* neoliberalnoj politici smatra se da “... država mora pribеći ubeđivanju, propagandi ili, ako je neophodno, surovoy sili i policijskoj moći kako bi suzbila opoziciju neoliberalizmu“ (Harvi, *ibid.*: 96). Može se, dakle, reći kako, ipak, „... neoliberalizam ne drži državu ili posebne državne institucije (poput funkcija sudstva ili policije) irelevantnim“ (Harvi, *ibid.*: 106). Usto – u kritikama praksi *neoliberalne države* ukazuje se, kako to, uzmimo, čini Ulrich Beck, i da je njena deviza „odvažimo se na *manje države*“ nakon terorističkog napada na Sjedinjene Američke Države postala *utopijska* – postala je „... politički zastarjelom. ... Svuda u svijetu je nakon 11. rujna primat države ponovo otkriven. ... U svijetu globalnih rizika, deviza neoliberalizma o zamjeni politike i države gospodarstvom brzo gubi na uvjerljivosti. ... U onoj mjeri u kojoj se ta spoznaja probije, razbija se hegemonijalna moć što ju je neoliberalizam proteklih godina stekao u razmišljanju i djelovanju. U tome smislu stravične newyorške slike sadrže još nedešifriranu poruku: država, zemlja može se neoliberalizirati i do smrti. ... Utoliko ne začuđuje da je princip obrnut od neoliberalne države, nužna izgradnja države, iznenada ponovo posvuda prisutan, i to u najstarijoj Hobbesovoj inačici – stvaranju sigurnosti“ (Beck, 2004: 339).

Nadalje, u *kritikama neoliberalne države* i njene realpolitike upozorava se na *fundamentalistički* karakter neoliberalizma. Neoliberalizam

kao jedno „... ekonomsko, kapitalističko učenje...“ dogmatskom logikom fundamentalizma „... poverovalo je da predstavlja i vrhunac svetske mudrosti, i da se, evo, došlo u posed večne istine. ... Društveno-darvinistički potencijal slobodnog tržišta proglašen je za neprikosnoven princip. Na Zapadu su pobedili fundamentalisti slobodnog tržišta i to se sada odražava ne samo na politiku prema društvu, nego i na spoljnu politiku“ (Habermas, 2008). Potencira se, dakle, unutar kritika neoliberalizma kako je „... neoliberalni program imao ... za cilj da se ceo naš život potpuno podvrgne zakonima tržišta“ i kako neoliberalna „ideologija sada mora da se dovede u pitanje“ (Habermas, *ibid.*). A to se mora učiniti jer se neoliberalna država „... uopšte ... ne bavi rastućom nepravdom i nejednakošću, dozvoljava se bezobzirna dominacija krupnog kapitala“ (Habermas, *ibid.*). Pored toga – u neoliberalnim državama „... nastavlja se sa programom privatizacije, a to predstavlja ludost, jer se time obesmišljava osnovna funkcija države i sa horizonta nestaje politička javnost, koja se prodaje finansijskim investitorima“ (Habermas, *ibid.*). Tamo gdje je *ozbiljena privatizacija svega bivstvujućeg* – tamo na djelu jest „... šteta ... materijalna i moralna, društvena i kulturna“ (Habermas, *ibid.*). Usto – *sveopća privatizacija* „... ima malo veze sa principima jednakosti socijalne i demokratske pravne države“ (Habermas, *ibid.*). S njom, s tom *panprivatizacijom*, još jednom se pokazuje da, kao što je to *bilo oduvijek*, „... postoji napetost između kapitalizma i demokratije, jer tržište i politika stoje na suprotnim i suprotstavljenim principima“ (Habermas, *ibid.*). U kritičkom problematiziranju neoliberalizma valja, dakle, polaziti od temeljnog stanovišta kako politika „... treba da je odgovorna za opšte dobro građana, a ne za kapitalizam“ (Habermas, *ibid.*).

Nakon uvida u prezentirane kritike neoliberalizma nije teško pronaći tačke na koje se može nastaviti i bosanskohercegovačka socijaldemokratija. Ona, prije svega, iz tih kritika može inspiraciju naći u *demistifikaciji neoliberalnog htijenja eliminacije države* iz tržišne ekonomije: ona, ta ekonomija, pokazalo se, ne može funkcionirati bez kooperativne djelatnosti države, a neoliberalizam, zapravo, zna, mada to neće *javno deklarirati*, kako ekonomija "... ne može napredovati bez upravljanja i intervencija, ona mora biti usmjeravana, podržavana i zaštićena zakonom i političkim mjerama te širenjem društvenih normi osmišljenih da olakšaju kompeticiju, slobodnu trgovinu i racionalno ekonomsko djelovanje svakoj instituciji i pripadniku društva" (Brown, 2012: 56). Budući da neoliberalizam *priziva* i hoće *državu* tražeći njenu asistenciju u tržišnoj ekonomiji, a država se odaziva i "... otvoreno odgovara na potrebe tržišta, bilo kroz fiskalne ili monetarne političke mjere, imigracijsku politiku, tretman prema zatvorenicima ili strukture javnog obrazovanja" (Brown, *ibid.*: 56), to onda ni socijaldemokratija ne mora – oslanjajući se, pritom, i na prakse samog neoliberalizma u kapitalističkom svijetu – *bespogovorno* slijediti politiku *gerile protiv države* i *državnog intervencionizma*.

Neoliberalizam *radi* na destrukciji socijalne države: budući da *radi* na *proširivanju prokapitalističke ekonomske racionalnosti* na sve sfere i oblike društvenog života, to neoliberalna država, insistirajući na tome da i "... socijalna politika mora ispuniti uvjet profitabilnosti" (Brown, *ibid.*: 58), izriče i izvršava *smrtnu presudu* socijalnoj državi i socijalnoj politici koju ona oblikuje. Otuda je na *unutrašnjem planu* neoliberalna država "... nužno neprijateljski raspoložena prema svim formama društvene solidarnosti koje postavljaju ograničenja

akumulaciji kapitala. Nezavisni sindikati ili drugi društveni pokreti ... koji su stekli značajnu moć u okviru izgrađenog liberalizma, morali su, stoga, da budu disciplinovani, ili čak da budu uništeni, i to u ime pretpostavljene svete individualne slobode izolovanog radnika“ (Harvi, 2012: 102). No, *autentična* socijaldemokratija neće kao *imperativ* prihvatiti ni neoliberalno htijenje *privatizacije svega bivstvujućeg* podvrgavajući ga tržištu ni neoliberalnu destrukciju socijalne države: jer za nju je *najvažnije* da brani, a to treba da bude vodeća preokupacija *lijeve politike* i u Bosni i Hercegovini, *javno* ili *opće dobro* društva pred presijama *predatorskog* kapitalizma i *bezdušnog* tržišnog fundamentalizma.

Ukažimo i na još jednu *tačku* u kritici neoliberalizma na koju se može *nadovezati ljevica*: teoretičari neoliberalne države su “... suštinski sumnjičavi prema demokratiji. Upravljanje po zakonu većine tumači se kao potencijalna pretnja po prava pojedinaca i ustavne slobode. Demokratija se shvata kao luksuz, jedino ostvarljiv u uslovi- ma relativnog materijalnog bogatstva u sprezi sa snažnim prisustvom srednje klase, kojima bi se garantovala politička stabilnost. Otuda neoliberali teže da favorizuju upravljanje preko eksperata i elita” (Harvi, *ibid.*: 92). Socijaldemokratske partije ne mogu, niti za to imaju racionalnog razloga, recipirati i slijediti neoliberalnu redukciju i obezvređivanje demokratije. Jer samo na njenom tlu *ljevica* ima *komotan* prostor za *rehabilitaciju* i afirmaciju *klasnih* dimenzija svoje politike.

ZA KRAJ: PROTIV FAKTOKRATIJE

U savremenim *ideološkim* naracijama govori se o *različitim likovima* onog *post*: živimo, navodno, u dobu *postmoderne* – dobu koje se uobličava u svojim različitim likovima. To je, naprimjer, doba *postsocijalizma*, *postdemokratije* (ovu tezu zastupa, naprimjer, Crouch, 2007), *postdržave*, *postsuverenističko* i *postnacionalno* doba. (O *postdržavnom dobu* kao jednom od izraza *postmoderne* vidjeti u: Cooper, 2009; jedno mišljenje o *postnacionalnoj konstelaciji* nalazi se, uzmimo, u: Habermas, 2002, a našu kritičku demontažu *takvih predstava* publicirali smo, između ostaloga, u knjizi *O državama, Kritički pojmovnik statologije*, 2015.) To je i *postteritorijalno* doba: na djelu je, navodno, *kraj teritorija*, *kraj granica* ili *kraj geografije* – na djelu su procesi globalizacije koji sa sobom donose i procese *deteritorijalizacije* života, procese koji po svojoj prirodi *nadilaze teritorijalnu geografiju*. (Doktrinu o *kraju relevancije teritorijalnosti* kritički smo problematizirali u knjizi *Teritorijalni nacionalizam, Ideologija, zlotvorstvo i alternative*, 2012.) Tu je i stanovište da je savremeno doba i *postutopijsko* i *posttherojsko* doba. (Kritičke analize *naracije* o, navodnoj, *zlotvornosti i kraju utopija*, između ostaloga, nalaze se u: Džekobi, 2002. Može se *naracija* o *posttherojskom* naći, naprimjer, u: Dubil, 2006a; Becker, 2000.) A to, navodno, *post* u svojim različitim *likovima* djelo je neumitnih svjetskohistorijskih procesa *globalizacije*.

Sintetički izraz tog *post* što se profilira u kontekstu globalizacije svijeta života jest i teza da je naše doba – *postpartijsko* doba, te doba *postideologije* i *postpolitike*: globalizacija, navodno, *iza sebe*, kao nešto anahrono, *ostavlja* ideološke, partijske, političke, socijalne,

klasne, nacionalne ili državne entitete i njihove *konfliktne odnose* što su, kako se tvrdi, ulazili u sam *bitak* socijalnog i političkog bivstvovanja ljudstva u *epohi moderne*. S procesom *panplanetarne* i *proneoliberalističke* globalizacije svijeta života i s raspadanjem više-decenijskog ustrojstva međunarodnog poretka kao bipolarne stvarnosti *komunističkih* i *kapitalističkih* antagonizama, ti su *entiteti* sa svojim konkurentnim ili neprijateljskim rivalitetima, navodno, izgubili *stvarnu* supstancijalnu relevanciju, historijske svrhe i djelatnu vitalnost, te su, otuda, nepovratno *prešli* u *arheologiju* ljudskih iskustava raznorodnih formi i načina političkog bivstvovanja. Ako živimo u doba trijumfa onoga *post*, onda, zapravo, nema njemu *alternativa*: s takvom neoliberalističkom slikom svijeta *opčarava se* i *zatupljuje kritička svijest*. A ono *najgore* što može *pogoditi* socijaldemokratiju i u Bosni i Hercegovini jest *prihvatanje takve ideološke predstave* – *prihvatanje politike pomirenja s postojećim kao umnim ili neizbježnim*, uključujući i ono *postojeće* što ga oblikuje *postsocijalistički kapitalizam*. To pomirenje producira i pledira *zarazni mentalitet faktokratije*. On proskribira pobune, proteste, otpore, alternacije. Tu su, kad se o njima hoće govoriti, odmah *skeptici* i *paranoici*: strah od utopijskih zamisli nije bezrazložan, ne treba zastrašivati stabilna kapitalistička društva mira, reda i izvjesnosti fantazmagorijskim alternativama, ni na *horizontu* ne naziru se više velike ili epohalne ideje i vizije, nisu mogući spram *kapitala* neovisni, konkurentni i prevratnički pokreti i sl. Sve je, dakle, *zamislivo* – dominirajuća je to svjetskopovijesna dogma – *osim promjene trijumfalističke vladavine kapital-odnosa* te, otuda, u takvom kontekstu, i pojmovi *alternativa* i *alterpolitika* jesu, i tu trebaju biti, već u *arheološkim podrumima* ljudskih iskustava istrošenosti.

No, sa stanovišta kritičkog i emancipatorski orijentiranog mišljenja ne prihvata se *vladavina faktokratije* – ne prihvata se *diskurs neoliberalističke ideologije* koji nam govori kako u *doba postpolitike* ne postoje čak ni *mogućnosti* da se racionalno zamisle alternative *postojećem*. Mi, zapravo, tvrdimo: čovječanstvo živi u doba svemoćne, nekontrolive i *zastašujuće megarealpolitike*, a ne u *benignoj eri postpolitike*. Nije, dakle, osim na *nebu ideoloških utvara*, nastupila *epoha postpolitike*: bit će – akcentirajmo to – 21. stoljeće, kao nikada u historiji, *stoljeće politike*. To stajalište identificiramo i kod francuskog filozofa Etjena Balibara. Odbacujući tezu o *kraju politike*, on govori, s pravom, o tome da čovječanstvo ulazi u *novu epohu politike*: „... tvrdio bih da mondijalizacija ne samo što ne određuje ‘kraj politike’, bilo u tehnokratskom ili apokaliptičkom smislu, nego povlači za sobom nužnost oživljavanja politike. Ona čak, možda, proizvodi uslove ulaska u novu epohu politike“ (Balibar, 2003: 215). Nije, apostrofirajmo to, s procesima globalizacije svijeta riječ o *kraju politike*, *epohi postpolitike*, o *postpartijskom i postklasnom dobu*, nego o dobu – u njega smo već ušli – iskušavanja historijski nepoznatih, dakle sasvim novih socijalnih i političkih stvarnosti: unutar svjetskopovijesne vladavine kapitala *nova politika* kao egzistencijalni odgovor na *te stvarnosti* tek će se morati osmišljavati ukoliko, naravno, ljudstvo, u međuvremenu, ne ubrza i ne okonča put ka suicidu.

U kreiranju te *nove politike* mora, svakako, svoje mjesto i svoju ulogu pronaći i *socijaldemokratija*. Ona, pritom, treba da stoji na *braniku realnoutopijskog – realno anticipatorskog mišljenja*. Kritičko, emancipatorsko i alternativno mišljenje, a takvo mora biti i socijaldemokratsko mišljenje, svoj *entuzijizam* crpi i iz *nepomućenog smisla*

za *utopijsko*: „... u eri političke rezignacije i zamora, utopijski duh postaje neophodniji no ikada. On ne evocira ni zatvore ni programe, već ideju o ljudskoj solidarnosti i sreći. ... Svet sa koga je svučena anticipacija postao je hladan i siv. ... Šta da se radi? Pitanje, rutinski postavljeno svim kritičarima, insistira na praktičnosti, neprijateljskoj prema *utopizmu*. Nema šta da se radi. Ovo ipak ne znači da ne treba ništa misliti ili zamišljati ili sanjati. Naprotiv. Napor da se sagledaju druge mogućnosti života i društva ostaje hitan i konstituše suštinski preduslov za činjenje nečega“ (Džekobi, 2002: 275). (Šire o pojmu *alterpolitike* u našoj knjizi *Realpolitika i njeni protivnici*, 2008.) Ljudi, prema tome, mogu kao *vlastito umijeće življenja s politikom* odabrati – uz sve rizike i inkomodacije koje ona sa sobom donosi – *rad* na subverziji etabliranih struktura moći i vlasti. A *taj rad* na *alterpolitika*ma spram politika kapitala i njegove megamoći čija je najveća žrtva svijet *najamnog rada* i *svih ljudi* koji su ekskomunicirani iz pristupa *javnom dobru* i *ljudskim pravima* jest rad koji se može osmišljavati i događati kako u sferi teorije i znanosti tako i u sferi praktičnih aktiviteta i *direktnih akcija* civilnog društva – njegovih asocijacija, organizacija, pokreta i sl.

U tom društvenom *radu* i *naporu* socijaldemokratija, ako to zaista jest, ne može biti u odnosu kontemplacije ili na poziciji *retoričkog promatrača*: ona treba *aktivno – djelatno*, da *stoji na strani* svih onih građana kojima je na bilo koji način i u bilo kojim formama *uskraćena mogućnost pristupa* zadovoljavanju ljudskih potreba te ekonomskih, građanskih i socijalnih prava. Otuda, smatrajući *politiku inkluzije* jednom od bitnih dimenzija vlastita *programskog identiteta* i *političkog individualiteta*, socijaldemokratija treba da radi na *vlastitom*

i senzibiliziranju bosanskohercegovačkog društva prema zbiljskim problemima kako *najamnih radnika* tako i svih socijalno isključenih građana, te osmišljavanju, profiliranju, formatiranju, populariziranju i ozbiljenju *socijaldemokratske* politike *uključivanja* uskraćenih ili marginaliziranih pojedinaca i grupacija u društvo, poredak njegovih institucija i režim prava.

DRUŠTVO SOLIDARNOSTI

Goran Behmen

SOLIDARNOST KAO CIVILIZACIJSKI ZAHTJEV

Bez namjere dodjeljivanja ljevici ekskluziviteta o pitanjima solidarnosti i socijalnog senzibiliteta uopće, ipak je činjenica da upravo taj dio političkog spektra, u srži i smislu svoga postojanja, baštini ideale, ali i praktičnu političku borbu za uspostavu društvene jednakosti i solidarnosti. Promjenom društveno-ekonomskih formacija od robovlasništva do savremenih oblika kapitalizma (bez obzira na to o kojem obliku tržišne ekonomije se radi) vizije realizacije navedenih principa mijenjaju formu, ali suština ostaje ista: pravednija i ravnomjernija raspodjela bogatstva i privilegija. Pojmovna artikulacija ljevice, nastala u vrijeme velike Francuske revolucije, samo je značila još jednu, dijelom i simboličnu fazu, u razvoju lijeve misli i političke pragme, nagovještavajući sve turbulencije u kojima su nastajali i nestajali revolucionarni pokreti i ideologije. Društveni je apsurd da su uvijek najviše zloupotrebljavane one humanističke ideologije koje se baziraju na jednakosti i solidarnosti, pretvarajući se u svoju suprotnost. Također, činjenica da se ideali humanizma uvijek i iznova

obnavljaju u novim oblicima svjedoči da oni nisu puki instrument politikantskog neomakijavelizma, već odraz ljudske, prirodne potrebe za jednakošću i svijesti o neophodnosti socijalne solidarnosti. Čisto individualistički pogledi izvore vrijednosti ne vide u društvu, već isključivo u pojedincu, zanemarujući društveni kontekst, dok ekstremno kolektivistički sve vrijednosti pripisuju društvenom, grupnom, čiji je pojedinac samo refleksija. Situirati ljevicu u bilo koji od ova dva tabora bilo bi pogrešno. Ljevica ne može biti definirana na isključivosti, bilo individualističkoj bilo kolektivističkoj, već ljudske potrebe treba sagledavati kao niz uzajamno povezanih individualno i kolektivno uvjetovanih faktora. Lekcije naučene iz historijski često tragičnog i neuspješnog traganja za jednakošću i pravdom nisu konačne: sa svakom tehnološkom, ekonomskom i kulturološkom promjenom rađaju se novi oblici ljevičarskog djelovanja, a suditi o njihovoj svrsishodnosti ili učinkovitosti iz perspektive savremenog posmatrača nije zahvalno. Ako solidarnost shvatimo kao moralnu vezu koja spaja pripadnike zajednice i koja svoj izraz nalazi kao osjećaj povezanosti vlastitih interesa i težnji sa interesima zajednice, onda ona svoju manifestaciju ima u vidu spremnosti na usklađivanje vlastite aktivnosti. Prevažilaženje klasnih barijera, kao jedan od osnovnih ljevičarskih ciljeva, iziskuje u današnjici sistemski pristup, nikako parcijalni. Investiranje u projekte građanskih inicijativa i komunalnog rada, kao i podrška porodici u današnjici, mogli bi biti efikasni u ublaživanju društvene nejednakosti i povećane socijalne mobilnosti.¹ Metode su razne, ali nijedna nema djelovanje čudotvornog lijeka, i svaka ima društvene nuspojave.

1 Jan Štern. K otázce moderní levice, <http://denikreferendum.cz/clanek/16256-k-otazce-moderni-levice>

August Comte je definirao solidarnost kao sinonim za socijalnu koheziju i integraciju. Emil Durkheim vidi značaj solidarnosti u njejoj ulozi poveznice koja drži na okupu članice društva, praveći pritom distinkciju između primitivnog, mehaničkog, i modernog, organskog društva. Pokazatelj na temelju kojeg je moguće razlikovati tip solidarnosti u društvu Durkheim vidi u karakteru pravnih normi. Dok su u primitivnom društvu, s neznatnom podjelom rada, pojedinci slični, njihova uvjerenja i vrijednosti međusobno ne odudaraju, te nisu u konfliktu s društvenim, u modernom društvu svaka osoba ispunjava svoju funkciju, te se unutar takvog društva razvijaju individualnost, vlastiti interesi i vjerski individualizam. U tradicionalnom društvu – društvu mehaničke solidarnosti, intenzivne kolektivne svijesti, karakteristične su represivne pravne norme, kao i rođenjem određen društveni položaj, dok se u modernom društvu (društvu organske solidarnosti) mijenja karakter svijesti – od kolektivnog napreduje ka individualnom.² Povećana interakcija pripadnika društva podrazumijeva i promjenu karaktera solidarnosti; iz mehaničke prelazi u organsku solidarnost. Razlike koje neminovno proizlaze iz podjele rada protežu se na socijalni status, društvenu ulogu. Podjela rada i heterogenost društva tako idu u korist solidarnosti i međuzavisnosti. S obzirom na to da je Durkheim smatrao da je ovakav tip organske solidarnosti nedovoljan za održavanje stabilnosti društva, preporučivao je dopunu elementima mehaničke solidarnosti, svakako u formama prilagođenim stepenu društveno-ekonomskog razvitka, kao

2 Lozina D., Durkheimova teorija solidarnosti i njezina kritika, Polit. misao, Vol XXXIII, 1996, 214.

što su udruge nastale oko rada i struke, što bi trebalo postati osnova zajedničkih interesa i identiteta.

Savremeni evropski i socijalni model, baziran na socijalnoj i ekološkoj tržišnoj privredi, teži stvaranju društva obrazovanja, participacije i solidarnosti. Ovi ciljevi mogu biti postignuti samo aktivnim učešćem građanki i građana, kao što mogu biti i ograničeni ako individualna volja većine građanstva ne pokaže dovoljnu mjeru građanskog aktivizma. Zbog toga je za realizaciju ovih principa bitno proaktivno djelovanje države u pravcu ohrabriranja civilnog društva, slobodnih sindikata i radničke participacije, kao i učešće radnika u kontroli rukovođenja privrednim društvima, što, uz poštivanje demokratskih principa i ljudskih prava svih generacija, vodi ka humanijim odnosima u sferi rada i socijalnoj zaštiti na principima solidarnosti i supsidijarnosti, kao i stvaranju jednakih šansi i podizanju kvaliteta života. Princip društvene solidarnosti nije svojstven samo ljevici, već i socijalnom učenju vjerskih zajednica. Manfred Spieker navodi da je „socijalni nauk crkve zasnovan na evanđeoskoj humanizaciji socijalnih odnosa na svim nivoima – u upravljanju i poduzetništvu, u privrednom poretku i u vladi, u međunarodnoj politici i u svjetskoj privredi“, te da „ispituje mogućnosti socijalnog i tržišnog poretka, koji poštuje ljudsko dostojanstvo i očekuje od onih koji rade u njegovom duhu ne samo savjesnost već i kompetentnost na polju vlastitog djelovanja“. Tako bi kršćanska socijalna etika mogla biti u skladu s modelom „socijalne tržišne privrede“, koja podrazumijeva spajanje tržišne utakmice sa socijalnim mirom. Prenošenje ovog modela na međunarodni nivo značilo bi zaštitu slabijih i pravedniju raspodjelu svjetskog bogatstva u uvjetima slobodne trgovine unutar globaliziranog svijeta. Tako je papa Ivan Pavao II preporučio zemljama

tzv. Trećeg svijeta društvo slobodnog rada, poduzetništva i sudjelovanja koje neće biti protivnik tržišta, već će zahtijevati da država usmjerava tržište na način da se zadovolje osnovne potrebe cijelog društva. Uostalom, isti taj papa 1981. godine, u enciklici *Laborem exercens* (O ljudskom radu), postavlja pitanje šta je zapravo ljudski rad i kakve su obaveze radnika, i to univerzalno vremenski i prostorno, samo na osnovu činjenice da je riječ o ljudskom radu.³ Papa potencira i društveni karakter rada, kazujući kako čovjek ne radi samo kao pojedinac, već i kao član ljudskog društva. Pritom je „osoba“ više od individue.

Papa Franjo je u više obraćanja skretao pažnju na potrebu solidarnosti: tako je i u obraćanju 25. jula 2013. godine u Rio de Janeiru istakao da je solidarnost na ovom svijetu suviše zaboravljena ili ušutkivana.⁴ Papa Franjo opet apeluje na one koji imaju veće izvore bogatstva te na državne organe da svoju aktivnost usmjere ka izgradnji pravednijeg svijeta, kojeg karakterizira veća solidarnost. Osuđujući kulturu sebičnosti i individualizma, priziva kulturu solidarnosti, što znači da na druge ljude ne gledamo kao na suparnike, već kao na braću i sestre. Papa napominje da Crkva, kao „advokat pravde i zaštitnica siromašnih, koji odolijevaju nesnosnim socijalnim i privrednim nejednakostima, koje zovu do nebesa“ (Dokument Aparecida, 395), iskazuje spremnost podržavati sve inicijative koje podrazumijevaju autentičan razvoj za sve ljude i svakog ponaosob. Posebno potcrtava

3 Cyril Martínek, *Civilizace solidarity*, <http://www.pastorace.cz/Tematicke-texty/Civilizace-solidarity-Cyrl-Martinek.html>

4 Papež František: „Společnost potřebuje solidaritu“, <http://www.blisty.cz/art/69452.html>

osnovne pretpostavke koje moraju vladati u svakom narodu: život, integralno obrazovanje, zdravlje i sigurnost.

O solidarnosti govore i drugi vjerski zvaničnici; tako reisu-l-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini Husein ef. Kavazović u bajramskoj hutbi kazuje o potrebi ulaganja u društvene veze i razvijanje bratstva, solidarnosti i gostoprimstva,⁵ što je utemeljeno i u samom islamskom socijalnom učenju, koje teži ka smanjivanju socijalnih razlika. O tome svjedoči i utvrđivanje mehanizama za iskazivanje solidarnosti sa siromašnim.⁶

ZAROBLJENI U SVEMOĆNOJ RUCI TRŽIŠTA

Posmatrajući s lijevog diskursa, reforma realnog kapitalizma treba pratiti razvoj političke demokratije. Kako navodi Jiri Pehe, demokratska ljevica ima šansu preuzeti inicijativu kako bi se i globalni kapitalizam što manje izmicao zahtjevima razvijene političke demokratije, koja baštini slobodu, jednakost i solidarnost, s praktičnom zadaćom reforme realnog kapitalizma u kapitalizam s ljudskim licem.

Sistem socijalne zaštite, finansiran iz državnih sredstva, kako je to slučaj u bogatijim evropskim zemljama, predstavlja značajan iskorak

5 Bajramska poruka reisa Kavazovića: Ispunite preuzete obaveze i međusobnu solidarnost, <http://www.bhrt.ba/vijesti/bih/bajramska-poruka-reisa-kavazovica-ispunite-preuzete-obaveze-medusobnu-solidarnost/>

6 Ivan Cvitković, *Socijalna naučavanja u religijama*, NUBBiH, Sarajevo, 2007, 252.

ka društvu socijalne pravde, ali da li je jedini model manifestacije socijalne solidarnosti? Svakako, pojavljuju se alternativne ideje, kao što je korištenje socijalnog kapitala, kako ga je opisao Francis Fukuyama govoreći o sposobnosti uzajamne saradnje. Pritom se polazi od pretpostavke da čast, poštenje, reciprocitet, svijest o obaveznom ispunjavanju obećanog nisu samo moralne vrijednosti, već da ih je moguće materijalizirati, to jest mogu imati i novčanu vrijednost. Upravo korištenje te vrste kapitala moglo bi „iz baze“ graditi društvo socijalne pravde.⁷

Manifest SpaS-a (savezništvo rada i solidarnosti) polazi od toga kako neoliberalizam pod maskom reformi obezvređuje javne službe, kulturu, ljudske odnose, kvalitet života i prirodnu sredinu, te tako podriiva sve preduvjete za opstanak čovječanstva.⁸ Osuđuje nadnacionalne korporacije kao subjekte koji potkradaju ne samo zemlje Trećeg svijeta nego i one u kojima su nastali. U zemljama pod kontrolom neoliberalizma ekonomski vladajući krugovi sami sebi snižavaju poreze, dok sumnjivim obrtima stečeni novac sakrivaju u „poreskim rajevima“. Stanovnicima su ostavljeni samo javni dugovi, dok se deficiti koriste za opravdanje štednji u socijalnoj sferi bez obzira na pogoršanje kvaliteta života. Manifest se osvrće i na opasnost da obrazovanje postane samo privilegija bogatih a da se u zdravstvenom sektoru ugrožava opća dostupnost i kvalitet zdravstvene njege.

7 Miroslav Žák, *Společnost solidarity a sociální stát* <http://blog.aktualne.cz/blogy/miroslav-zak.php?itemid=10451>

8 <http://www.i-spas.cz/index.php/co-je-spas/manifest-spas>

Neoliberalni koncept računa i s tzv. drugim stupom u penzionoj reformi, što dovodi do slabljenja tzv. prvog stupa i snižavanja budućih penzija građanima koji su se oslonili na doprinose u penzioni sistem i koji nisu ulagali u privatna osiguranja. Manifest poziva i na povratak na progresivno oporezivanje i podršku domaćoj poduzetničkoj aktivnosti. Konstatacija da neoliberalna država odustaje od odgovornosti za javni uspjeh je kao i druge primijećene tendencije globalnog karaktera. Zato je nužno svim nivoima vlasti, od državne, preko regionalne, do jedinica lokalne samouprave, vratiti odgovornost za javno dobro.

Svakako da je neoliberalizam devedesetih godina u tranzicijskim zemljama (bez obzira na to radi li se o zemljama bivšeg Istočnog bloka ili zemljama nasljednicama bivše Jugoslavije) dočekan kao spasonosna alternativa dotadašnjim ekonomskim modelima i u naivnom zanosu poistovjećen s političkim liberalizmom. Svako spominjanje potrebe državne regulacije tržišne privrede dočekivano je kao pokušaj restauracije planskih, centralno dirigovanih ekonomija, uz odbijanje sveobuhvatnog dijaloga o svim mogućim efektima „svemoćne ruke tržišta“. Pritom su činjene brojne metodološke greške, kao što je ignoriranje sistemskih razlika u ekonomskom razvitku zemalja Varšavskog pakta i bivše Jugoslavije. Jugoslavenski model samoupravnog socijalizma, s razvijenim tržištem, kompetitivnošću jugoslavenskih preduzeća na unutrašnjem i na vanjskom tržištu, uz otvorenost državnih granica i protok radne snage, u vrijeme pada istočnoevropskih režima bio je *de facto* pripremljen za tranziciju u moderni model socijalno tržišne privrede, dok je većina zemalja istočno od Željezne zavjese sve elemente tržišta dočekala kao nepoznanicu. Umjesto

manje-više bezbolne tranzicije i liderske pozicije u centralnoistočnoj Evropi, ekonomije bivših jugoslavenskih republika, uništene ratnim djelovanjima, dočekale su drugu polovinu devedesetih godina kao inferiorne spram bilo koje nacionalne privrede u Evropi. Ambiciozno zamišljena poslijeratna obnova bosanskohercegovačke privrede, uz sredstva s donatorskih konferencija, istopila se u krajnje sumnjivom i netransparentnom utrošku sredstava i loše provedenoj privatizaciji. Optimistička očekivanja o naglom startu i brzom ekonomskom razvitku su brzo splasnula, a krupni (strani) kapital je uzimao samo ono što mu je u tom trenutku omogućilo siguran obrt – domaće banke. Unutrašnje tržište, s pauperiziranim stanovništvom i krajnje neravnomjernom raspodjelom bogatstva, nekonkurentnim domaćim kompanijama, bez velikih sistema koji bi mogli izaći na međunarodnu utakmicu kao ravnopravni partneri, teško da može biti pokretačem nekog značajnijeg socijalnog sistema. Dodamo li tu razmjere poreskih izbjegavanja, rad na crno, glomaznost administracije, stiče se utisak da optimizmu i nema mnogo mjesta.

Ali šta je sa socijalnim kapitalom? Je li to resurs koji može generirati put ka socijalno stabilnijem i solidarnijem društvu? Ako se posmatraju tri komponente socijalnog kapitala: povjerenje, udruživanje i poštivanje normi uzajamnosti, može se vidjeti da u današnjoj Bosni i Hercegovini postoje ozbiljni problemi u vezi s njegovom procjenom i eventualnom iskoristivošću. Povjerenje, u smislu spremnosti na saradnju, u bosanskohercegovačkom kontekstu ima specifičan značaj. Pritom je ključno postaviti pitanje: o kakvom povjerenju govorimo i na koga ili šta se ono odnosi. Svakako, pitanje povjerenja u današnjoj Bosni i Hercegovini zaslužuje valjano istraživanje na određenom

uzoru ispitanika (poput istraživanja koje je proveo Berto Šalaj⁹), što svakako ulazi u širi kontekst analize bosanskohercegovačkog društva. Na povjerenje uopće velikim dijelom utječu historijske, kulturološke, obrazovne i druge socijalne prilike. U poslijeratnom društvu, dodatno opterećenom kriminalom, korupcijom i brojnim drugim društvenim problemima, teško da možemo očekivati visoku stopu općeg povjerenja. Naravno, u zavisnosti od toga o kakvom socijalnom kapitalu govorimo (prema podjeli Roberta Putnama na povezujući i premošćujući). Istraživanja Berte Šalaja pokazuju da se duboka podijeljenost bosanskohercegovačkog društva odražava i na nivoe socijalnog povjerenja, posebno kada se uzmu u obzir niski nivoi povjerenja među etničkim grupama. Povjerenje se razvija, uglavnom, unutar pojedinih etničkih grupa, dok je prema drugim etničkim grupama slabo. Takva slika se odražava i na različit odnos etničkih grupa prema državi u kojoj žive. Šalajevo istraživanje je pokazalo i nepovjerenje građana Bosne i Hercegovine u demokratiju i rezervu prema demokratskoj legitimnosti, ali i nepovjerenje prema institucijama.¹⁰ Može li nedostatak premošćujućeg socijalnog kapitala biti prevaziđen ubrzanim ustavnim i ekonomskim reformama, ili je potrebno krenuti „odozdo prema gore“, to jest putem upornog građanskog aktivizma demontirati stereotipe i predrasude prema drugim i drugačijim i raširiti građansku svijest o neophodnosti zajedničkog djelovanja na temelju zajedničkih interesa. Upravo proces „privatizacije u Bosni i Hercegovini“ lišio je građane osnovnog ljudskog prava – prava na

9 Berto Šalaj, *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2009.

10 *Ibid.*, str. 67-68.

rad. Time je praktično eliminirana osnova za proizvodnju viška vrijednosti, a onda i ugroženi svi modeli socijalnog aspekta. Pritom je sva apsurdnost ignoriranja socijalne (tačnije klasne) podijeljenosti, kao zajedničkog problema u cijeloj Bosni i Hercegovini, došla do izražaja i tokom februarskih protesta 2014. godine, kada je talas socijalnog nezadovoljstva pogodio samo jedan dio Bosne i Hercegovine, onaj u kojem živi većinsko bošnjačko stanovništvo. Iako je taj socijalni bunt bio prostorno ograničen, ipak je pokazao svu težinu društvene krize, koja bi vrlo lako mogla, ako se ne promijene socijalni trendovi, rezultirati, kako piše akademik Slavo Kukić, novim socijalnim nemirima, koji bi u odnosu na one iz februara 2014. bili još masovniji i ne više ograničeni samo na jedan dio Bosne i Hercegovine.¹¹ U svakoj zemlji postoje specifičnosti koje su dijelom posljedica tekućih ekonomsko-političkih odnosa, a dijelom starih „taložina“ i tradicija iz prošlosti.¹²

BOSNA I HERCEGOVINA – LJEVICA U ETNO-DEJTONSKIM OKOVIMA

Ustavnopravni poredak u Bosni i Hercegovini, utemeljen Dejtonskim sporazumom (čiji je sastavni dio Ustav BiH), kao i Vašingtonskim sporazumom (kada govorimo o Ustavu FBiH), ne ohrabruje procese

11 Slavo Kukić, Hoće li nova vlast moći dočekati redovite parlamentarne izbore? <http://depo.ba/clanak/121798/gorjet-ce-i-tamo-gdje-prije-devet-mjeseci-nije-u-republici-srpskoj-i-zapadnoj-hercegovini>

12 Ivo Peršin, Svjetski financijski vrtlog, Zagreb, 1988, 111.

jačanja građanske svijesti niti rekoncilijacije bosanskohercegovačkog društva. Glomaznost administracije te nedostatak koordinacije među institucijama na različitim nivoima vlasti sami po sebi su demotivirajući faktor za uspostavu funkcionalne socijalne države i društva solidarnosti. Stoga se postavlja pitanje: može li ljevica u Bosni i Hercegovini, i na koji način, prevazići „dejtonske barijere“ i pomoći u izgradnji humanijeg društva? Specifičnosti bosanskohercegovačkog društva ljevici u Bosni i Hercegovini nalažu specifičnu ulogu. Ona ne treba da bude samo nosilac borbe za socijalna i ekonomska prava i izgradnju socijalno pravednog društva, već i najaktivniji činilac u podsticanju ukupnog demokratskog ambijenta, vraćanju povjerenja, prevazilaženju etničkih raskola, suzbijanju stereotipa i predrasuda. Ova široka društvena zadaća ljevice nameće joj angažman na dva kolosijeka: ekonomsko-socijalnom i općedruštvenom, a sve to u uvjetima sistemske nefunkcionalnosti. Prateći logičan redoslijed, najprije bi trebalo poći od promjene ustavnopravnog okvira kako bi se deblokirao proces donošenja odluka i osigurala funkcionalnost rada institucija. No za takav poduhvat nedostaje dovoljno jaka lijeva politička opcija koja bi na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine imala kritičnu masu podrške za provođenje takve reforme, jer mijenjati oktroirani ustav, kakav je dejtonski, u trenutnim okolnostima je skoro nemoguća misija. Posljednja velika šansa za izmjenu Ustava BiH, u aprilu 2006. godine, nije do sada imala dostojnu nasljednicu. Velike nade polagane u mandatni period 2010-2014. godine, kada su nominalno lijeve političke stranke (SDP BiH i SNSD) imale relativnu većinu u Parlamentu BiH, pokazale su se kao pronevjerene. Ne samo da nije došlo do pomaka u pravcu reforme Ustava na principu funkcionalnosti nego nisu ni promijenjene one ustavne odredbe koje su u suprotnosti s

međunarodnim konvencijama o zaštiti ljudskih prava (Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda i njeni protokoli), a koje, po slovu samog Ustava, imaju prioritet nad svim ostalim zakonima.¹³ To samo pokazuje da je ljevica u Bosni i Hercegovini, sama po sebi podijeljena, upala u vrtlog etabliranih obrazaca političkog ponašanja, i da se, umjesto da pomogne procese internacionalizacije, sama dejtonizirala u smislu etnoteritorijalne isključivosti. Pitanje je kakav su imali izbor? Danas, kada je lijeva politička scena u Bosni i Hercegovini još više podijeljena (na parlamentarnu scenu je stupila još jedna nominalno lijeva stranka – Demokratska fronta), šanse za ustavnu reformu predvođenu ljevicom čine se još manje. Sudeći po trenutnim prilikama, uspjeh bi predstavljalo i provođenje odluke Evropskog suda za ljudska prava u predmetu „Sejdić – Finci“. Pokušaj reforme Ustava Federacije BiH, pod okriljem SAD-a, također nije bio uspješan. To svakako ne bi trebao biti izgovor za izostanak lijeve inicijative, djelujući u sadašnjim ustavnim okolnostima. Nedostatak institucija koje bi trasirale socijalnu i zdravstvenu politiku na nivou Bosne i Hercegovine predstavlja značajan problem, te se djelovanje u tim poljima može odvijati samo na nivou entiteta i kantona. Na nivou Bosne i Hercegovine također nije primijećena harmonizacija pojedinih politika, pa ni onih u oblastima zdravstva i socijalne skrbi. Ljevica je na izbore 2014. godine izašla razjedinjena i bez usaglašenih vizija u domenu socijalne i zdravstvene politike. SDP BiH je u svom Manifestu pred opće izbore u Bosni i Hercegovini 2014. godine posvetio značajnu pažnju navedenim pitanjima.¹⁴ U pogledu politike

13 Ustav Bosne i Hercegovine, čl. II, 2.

14 <http://www.sdp.ba/upload/documents/Manifest.pdf>

zdravstva zalaže se za omogućavanje svim građanima da biraju gdje žele da se liječe na području Bosne i Hercegovine. Pored ostalih mjera, u Manifestu je istaknuto zalaganje za donošenje novog zakona o zdravstvenom osiguranju i formiranje centralnog zavoda zdravstvenog osiguranja, proširenje prava pacijenata, povećanje broja osiguranih osoba, informatizaciju zdravstvenog sistema, transplantacijske mreže itd. Manifest tretira i pitanja politike rada i socijalne politike, radničkih i sindikalnih pitanja, osoba sa invaliditetom, porodične i dječije zaštite. U sferi radničkih prava SDP je iznio opredjeljenje za uvezivanje staža radnicima, što zahtijeva više od 600 miliona KM. Vlada FBiH je, kako se navodi u Manifestu, „započela proces rješavanja i on mora biti nastavljen tako da se donese zakon o uvezivanju staža“. Osim toga, SDP-ov Manifest sugerira nastavak rješavanja zdravstvenog osiguranja za sve radnike putem Zakona o konsolidaciji preduzeća i posebnih ugovora između firmi i zavoda zdravstvenog osiguranja, kao i stalni nadzor nad kvalitetnom uplatom doprinosa.

Posebno se akcentira opredjeljenje za sindikalno organiziranje i kolektivno pregovaranje kao osnovne pretpostavke za ostvarivanje i poštivanje radničkih prava te sugerira afirmacija onih poslovnih subjekata koji nude pozitivne primjere, ali i obilježavanje onih s negativnim odnosom prema ovom pravu.

Traži se i kompromis poslodavaca i sindikata o rješenjima u novom zakonu o radu, a od Vlade ostvarenje koncepta fleksigurnosti. U spomenutom Manifestu je posebno poglavlje posvećeno pravima osoba sa invaliditetom, porodičnoj i dječijoj zaštiti, te se ističe zalaganje za ukidanje diskriminacije po osnovu porijekla invaliditeta, kao

i uvažavanje individualnih mogućnosti i potreba te utvrđivanje koraka i politike usaglašene s ratnim i civilnim invalidima i civilnim žrtvama rata. Manifest se zalaže za posvećivanje pažnje djeci s poteškoćama u razvoju, stvarajući uvjete za integraciju i inkluziju, u skladu s Konvencijom, ali i pomoć roditeljima, i materijalnu i psihosocijalnu, u saradnji s NVO-ima. Za materinsku zaštitu se navodi kako je prioritetna u budućem rješavanju, te da je potrebno ujednačiti rješenja na nivou entiteta i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, osigurati stabilan fond kao izvor finansiranja, a porodiljske nadoknade isplaćivati u visini prosjeka žene plate u posljednja tri mjeseca. U oblasti dječije zaštite zalaže se za osiguravanje isplate dječijeg doplatka za svu djecu u Bosni i Hercegovini, uz mogućnost ukidanja imovinskog cenzusa, te osiguranje užine i besplatnih udžbenika, kao i razmatranje mogućnosti osnivanja alimentacijskog fonda, a do rješenja jasno definirati u kojim slučajevima je država obavezna uplaćivati za izdržavanje djeteta u razvedenim ili jednoroditeljskim porodicama.

U oblasti zapošljavanja navodi se zalaganje za stvaranje uvjeta za brže zapošljavanje, opredjeljenje za stvaranje pretpostavki za razvoj socijalnog poduzetništva, koje bi, uz pomoć države, stvaralo mogućnosti zapošljavanja teško upošljivih kategorija, koje su u riziku potpunog isključenja i sa tržišta rada i iz društvenih tokova.

Spominje se i cjeloživotno učenje, prekvalifikacija i doedukacija, za koje treba stvoriti zakonski okvir i osposobiti službe za zapošljavanje, ali i prilagoditi obrazovni sistem kako bi se poboljšala struktura nezaposlenih za brže osposobljavanje za zahtjeve tržišta rada. Zalaže se za pojačanje odgovornosti države za socijalno osiguranje građana

Bosne i Hercegovine na radu i inostranstvu i sigurnost kroz sklapanje međudržavnih ugovora. Zdravstveno osiguranje za nezaposlene osobe bi se riješilo na način da se ukinu rokovi za prijavljivanje u službe za zapošljavanje za mlade ljude koji završavaju školovanje i radnike koji ostaju bez posla.

Posvećuje se pažnja ženama starijim od 40 godina, kao i ženama na selu, u smislu educiranja i stvaranja pretpostavki za brže uključivanje na tržište rada, odnosno olakšavanje pristupa ekonomskim, ali i socijalnim pravima, pravnoj i psihološkoj pomoći. Reforma PIO/MIO sistema predstavlja još jedan od zahtjeva Manifesta, kao i pitanje uključivanja penzionera u društvene tokove u zajednicama u kojima žive, kao i brige o njima. Reformu PIO/MIO sistema Manifest vidi kao stvaranje sistema koji počiva na dva stupa, od kojih je prvi međugeneracijska solidarnost, uplata doprinosa, a drugi lične uplate kao životno osiguranje, koje bi se odvijalo putem PIO/MIO fonda. Princip pravednosti u ovoj reformi stiče se, između ostalog, bodovnim obračunom za svaku godinu staža i garancijom Vlade za isplate i visinu penzije. Spomenuta reforma bi destimulirala prijevremeni odlazak u penziju, eliminirala diskriminaciju prisutnu zbog prijevremenog povoljnog penzioniranja, uvela u normalne tokove ostvarivanje porodične i invalidske penzije. Pitanje inkluzije penzionera je također prisutno sugeriranjem Manifesta da se nastavi i dalje uključivanje u društveni život i stvaranje pretpostavki da u općinskim prostorima i posebnim domovima provode svoje slobodno vrijeme. Konstatira se da je studentski standard u Bosni i Hercegovini na nezadovoljavajućem nivou, a kao pretpostavka za njegovo poboljšanje navodi se studentsko udruživanje, koje, za sada, nije zakonski regulirano u

BiH, a što bi također stvorilo pretpostavke za donošenje zakona o studentskom standardu i u entitetima i na nivou države.

Druge stranke nominalno lijeve orijentacije su socijalnim i zdravstvenim politikama posvetile manje prostora. Tako je Demokratska fronta na izbore 2014. izašla sa Vizijom 14-22, gdje za penzioni sistem predviđa: „Bit će potrebno provesti i penzionu reformu s ciljem osiguranja dugoročne održivosti i finansijske stabilnosti penzionog sistema, uz smanjivanje siromaštva kroz osiguravanje adekvatnih prihoda u starosti. Cilj je dobiti pravedniji penzioni sistem kroz jače vezivanje penzija za uplaćene doprinose, visinu plata i dužinu staža osiguranja te razvoj finansijskog tržišta. Također je potrebno osigurati veće uključivanje osiguranika i obuhvat penzionim sistemom.“ Za socijalnu i zdravstvenu zaštitu Vizija kazuje: „Implementacijom predloženih ekonomskih mjera ćemo postići snažan i kontinuiran ekonomski rast i tako omogućiti državi da garantuje adekvatnu socijalnu i zdravstvenu zaštitu, smanjenje siromaštva, povećanje zaposlenosti i realan osnov za veće ulaganje u nauku i obrazovanje.“¹⁵

Reforma penzionog sistema je, sigurno, neminovnost, te se postavlja pitanje kako reformu izvršiti u postojećem ustavnom okviru, ne gubeći iz vida princip međugeneracijske solidarnosti. Svaka reforma penzionog sistema mora računati na dugotrajnost rješenja, uzimajući u obzir i trenutne probleme i trendove. Visok stepen nezaposlenosti i tzv. rad na crno svakako negativno utječu na punjenje penzionih fondova. Osim toga, trend povećanja broja penzionera u odnosu na rast

15 <http://www.demokratskafronta.ba/uploaded/politike%20pdf/EKONOMIJA.pdf>

novozaposlenih nije ohrabrujući. Reformu penzionog sistema u FBiH, započetu 1998. godine, obilježila je korekcija ekonomskih parametara koji su ugrađeni u Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju. Smanjena su davanja i beneficije, a 2001. godine je u Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju uvršten kontrolni mehanizam ubranih doprinosa te definiran način njihove raspodjele. Time je izbjegnuto stvaranje obaveza prema penzionerima iznad finansijskih mogućnosti Zavoda. Tako je uspostavljena relativno uspješna finansijska stabilnost.¹⁶ Ciljevi ove reforme su sprečavanje socijalne ugroženosti u starijoj životnoj dobi, dugoročna održivost sistema PIO/MIO, podsticaj razvoju finansijskog tržišta u FBiH, veće uključivanje osiguranika, vraćanje povjerenja u sistem PIO/MIO i dugoročnost Fonda. Ovaj model bi trebao poslodavcima ponuditi manje opterećenje i stimulaciju za sveobuhvatno uključivanje u sistem. Ponuđen je model „na tri stupa“, od kojih prvi stup predstavlja klasični – tradicionalni oblik penzionog i invalidskog osiguranja. Sredstva koja finansiraju prava iz ovog stupa pretežno se osiguravaju iz doprinosa – kao tekućih pitanja. Pritom je svim učesnicima u sistemu određena jednaka stopa doprinosa, što odražava princip solidarnosti i princip preraspodjele. Prava koja su ranije stečena ostaju jednaka za sve učesnike. Tako bi i obavezno osiguranje bilo sastavljeno od dva dijela: 1. socijalne penzije (koja bi se isplaćivala iz doprinosa za PIO/MIO, koji je pokriven stažom osiguranja i refundacijom iz budžetskih prihoda za nedostajući dio do minimalnog iznosa, a koji bi utvrdila entitetska vlada), i 2. dio koji zavisi od visine zarade ili visine uplaćenih doprinosa.

16 Sulejman Garib, *Reforma penzionog sistema: Tri stupa za treće životno doba*. <http://novovrijeme.ba/reforma-penzionog-sistema-tri-stupa-za-trece-zivotno-doba/>

Drugim stupom bile bi obuhvaćene osobe koje su uvedene u pravo pod povoljnijim uvjetima u odnosu na opće propise penzionog i invalidskog osiguranja, a po raznim osnovama. U ovom slučaju govorimo o tzv. povlaštenim penzijama. Finansiranje korisnika ovakvih penzija ne bi uključivalo korištenje sredstava iz tekućih doprinosa, već iz drugih izvora (predviđenih budžetom). Ovaj stup bi se također mogao posmatrati kao podsistem unutar prvog stupa, a u tom slučaju bismo o trećem stupu govorili kao o drugom.

Treći stup čine uplate na dobrovoljnoj bazi na principu dugoročne štednje. Nosioci osiguranja u ovom stupu bila bi društva za upravljanje privatnim penzionim fondovima i dobrovoljni penzioni fondovi. Ovako koncipiran sistem bi *de facto* penziji davao i socijalni karakter, a svakako bi doprinio i razvoju finansijskog tržišta. Ipak, ova rješenja stvaraju i uvjete za pomjeranje starosne granice za odlazak u penziju na više od 65 godina.¹⁷

Postavlja se pitanje hoće li uspostavljanje ovakvog sistema stvoriti obavezu „nedobrovoljne dobrovoljnosti“, vezane za uplate u treći stup. Često se među građanima mlađe životne dobi može čuti negodovanje zbog postojanja samog principa međugeneracijske solidarnosti. Umjesto da se taj princip, zbog svoje humane i moralne dimenzije, propagira i objašnjava, insistiranje i marketinška ofanziva u pravcu propagacije trećeg stupa može doprinijeti dodatnom smanjenju društvene svijesti o potrebi međugeneracijske solidarnosti. Tako je, kako navodi studija o penzionoj reformi koju su izradili UNDP

17 Ibid.

i domaće vlasti, u nekim razvijenijim zemljama centralne i istočne Evrope u potpunosti napušten princip međugeneracijske solidarnosti, dok negdje koegzistira kombiniran s privatnim penzionim fondovima.¹⁸ Pitanje reforme penzionog osiguranja je globalni trend, koji se proteže od Latinske Amerike do Kazahstana.¹⁹ Drugo je pitanje same humanosti povećanja starosne granice za odlazak u penziju. Ako je stvaranje uvjeta u kojima će ljudi starije životne dobi (biološki spremni za penzioniranje) morati i dalje raditi umjesto da uživaju prava stečena dotadašnjim radom, onda se ovakvo rješenje posmatra kao prvenstveno etički problem.

Penzioni sistem u Bosni i Hercegovini sadržava i druge strukturalne probleme. Ustavna podjela zemlje na entitete odražava se i na podijeljenosti samog penzionog sistema i međuentitetske sporove o ovom pitanju. Poslijeratno postojanje triju različitih penzionih fondova je 2000. godine reducirano na dva (po entitetima). Potpisivanje sporazuma između Vlade Federacije BiH i Vlade Republike Srpske o međusobnim pravima i obavezama u provođenju penzionog i invalidskog osiguranja trebalo je podijeliti obaveze između fondova u odnosu na korisnike koji su tokom rata promijenili mjesto prebivališta, a onda se vratili na prijeratne adrese. Nepune dvije godine poslije došlo je do jednostranog raskidanja navedenog sporazuma od Fonda Republike Srpske, dok je Fond Federacije BiH nastavio isplatu prema postignutom sporazumu,

18 Erliha Bičakčić, Strukturalni nedostaci penzionog sistema, <http://arhiva.pulsdemokratije.net/index.php?id=992&l=bs>

19 Hoze Pinjera, Ka svetu radnika-kapitalista, <http://katalaksija.com/2005/08/09/ka-svetu-radnika-kapitalista/>

što je kulminiralo i sudskim sporom koji je Fond RS-a pokrenuo protiv Federalnog fonda. Osim toga, odluke Doma za ljudska prava BiH u predmetima Đ. Kličkovića, A. Pašalić i D. Karanovića nalažu Federaciji BiH poduzimanje koraka ka otklanjanju diskriminacije u uživanju prava podnosioca prijave. Ovim pitanjima se bavio i Evropski sud za ljudska prava u Strasbourgu (Slučaj Karanović), te je između ostalog zatraženo da država uskladi penziono zakonodavstvo s Evropskom konvencijom. Ovi primjeri samo pokazuju kako se ustavno prekomponiranje unutar države odražava i na pitanja kakvo je korištenje penzija.²⁰

Svakako, svaka systemska reforma u tranzicijskom periodu postavlja pitanje privatizacije, to se ne odnosi samo na pitanja penzionog sistema, već i na sektor socijalnog zdravstvenog osiguranja, koji također, po svojoj složenosti (finansijskoj, institucionalnoj, legislativnoj), predstavlja poseban proces, koji se, između ostalog, treba rukovoditi i principom solidarnosti.²¹

Provedba Zakona o provođenju kontrole zakonitosti korištenja prava iz oblasti boračko-invalidske zaštite u Federaciji BiH, koja je i od MMF-a postavljena kao uvjet za ostvarivanje aranžmana, samo je jedna od logičnih posljedica nesređenosti pitanja socijalne skrbi u poslijeratnom bosanskohercegovačkom društvu. Visina sredstava ušteđenih po

20 Eriha Bičakčić, Strukturalni nedostaci penzionog sistema, <http://arhiva.pulsdemokratije.net/index.php?id=992&l=bs>

21 Više o reformi socijalnog i zdravstvenog osiguranja u FBiH u: Hrabač, Šunje, Bodnaruk, Huseinagić, Reforma socijalnog zdravstvenog osiguranja u Federaciji Bosne i Hercegovine za vrijeme tranzicije, South Eastern Europe Health Sciences Journal (SEEHSJ), Volume 1, Number 1, November 2011.

osnovu rješenja o obustavi isplate ili prestanku prava iznose godišnje 4,1 milion KM. U izvještaju o reviziji navodi se da je od 2010. godine pa do aprila ove godine smanjen broj korisnika prava boračko-invalidske zaštite sa 102.849 na 94.575 korisnika.²² Ovi podaci postavljaju dodatno pitanje: na koji način ustrojiti sistem socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini a da bude dostupan onima kojima je potreban i u zadovoljavajućoj mjeri. Poseban je problem što nema systemske stimulacije socijalne komponente zapošljavanja. Ratna djelovanja u Bosni i Hercegovini dovela su do masovnog pomjeranja stanovništva, posebno na relaciji selo – grad. Tako su poljoprivredna zemljišta ostala napuštena i neiskorištena, dok su seoske sredine mahom puste i zažive tokom vikenda ili u ljetnim mjesecima, kada ih posjećuju prijeratni stanovnici ili njihovi nasljednici. Tako su seoske sredine ostale mahom bez intenzivne poljoprivredne djelatnosti. S druge strane, gradovi su prenapučeni, a potražnja za radnom snagom je puno manja u odnosu na ponudu, što vodi do niza socijalnih problema. Zbog toga bi dobro usmjerena stimulacija povratka na selo i razvoja poljoprivrede rasterećila socijalnu problematiku i doprinijela povećanju životnog standarda i u gradskim i u seoskim sredinama, te podstaknula ravnomjerniji razvoj sredina u Bosni i Hercegovini. Umjesto slabe i neefikasne socijalne potpore, radno sposobnom stanovništvu bi se nudila mogućnost da svojim radom stekne sredstva za dostojanstven život.

Gradnja društva solidarnosti u Bosni i Hercegovini treba biti prioritet djelovanja ljevice u BiH. Iako trenutne ustavne mogućnosti

22 <http://zurnal.ba/novost/17957/ukidanje-laznih-invalidnina-usteda-od-53-miliona-km>

predstavljaju realnu prepreku izgradnji integriranog sistema socijalne zaštite, ipak je, i u sadašnjim okolnostima, moguće naći rješenja. Bosanskohercegovački sistem je u svojoj suštini polisultanistički. Sultanizam podrazumijeva, kako su naveli Linz i Cehabi, takav sistem kada na njegovom vrhu stoji jedna porodica i kada sve ključne političke i ekonomske funkcije u državi kontroliraju ljudi bliski „sultanu“ (lideru), to jest njegovoj porodici. Pritom, takvi odnosi mogu nastati i u višepartijskim, formalno demokratskim sistemima. Za lojalnost lideru pritom nije bitna ideološka bliskost, već isključivo bliskost zasnovana na klijentelizmu, to jest ličnoj koristi. Klijentelizam podrazumijeva omogućavanje pristupa resursima isključivo jednoj grupi, po kriteriju lojalnosti vladaru, a na političkoj sceni se formiraju „koalicije kao uzajamne koristi“.²³

Prema tome, vladavina uske grupe ljudi bliskih lideru, po principima klijentelizma i klijentelistički formiranih piramidalnih odnosa po vertikali društva, politička je realnost bez obzira na ustavnopravno uređenje. Po tom sistemu funkcioniraju i političke stranke u Bosni i Hercegovini, tako da suštinska opozicija ovakvom sistemu zapravo i ne postoji kao respektabilna snaga. S obzirom na to da je Bosna i Hercegovina zemlja dvaju entiteta i triju realiteta, kao i da u njoj postoje tri etabrirane oligarhije, koje i dalje kontroliraju „svoje“ etnoteritorije, bosanskohercegovački sistem bi bilo moguće nazvati polisultanističkim.

23 Dušan Pavlović, *Može li Milošević da bude smenjen: Sultan i veliki i mali veziri* http://www.vreme.com/arhiva_html/447/5.html

Stranke lijeve orijentacije u Bosni i Hercegovini, ulazeći u izvršnu vlast sa već etabliranim etnooligarhijama, ne samo da ne uspijevaju promijeniti režim nego dobrim dijelom postaju i njegovim dijelom preuzimajući njegova pravila i manire. Zbog toga lijeva politička scena u Bosni i Hercegovini treba doživjeti transformaciju u pravcu demokratiziranosti, postavljanja programskih prioriteta i zajedničkog nastupa. Jedan od prvih testova opredijeljenosti ljevice za takav nastup bilo bi usaglašavanje socijalnih i zdravstvenih politika, kao i radničkog zakonodavstva, te nepristajanje na ulogu privjeska etnacionalnoj desnici u izvršnoj vlasti.

DRŽAVA SOCIJALNOG BLAGOSTANJA BAZIRANA NA SOCIJALDEMOKRATSKIM PRINCIPIMA I VRIJEDNOSTIMA

[Prof. dr. Srebrenka Viđen

UVOD

Ovim tekstom ukazujemo na značaj samo nekih parametara kao polazišta u cilju propitivanja dosadašnje prakse, ali i iznalaženja novih mogućnosti za ugradnju principa socijalne države blagostanja kroz programske osnove i političko djelovanje ljevice u Bosni i Hercegovini. Primarno je riječ o ograničenom teorijsko-analičkom pristupu koji bi tek situiranjem u šire metodološko istraživačko polje mogao rezultirati sveobuhvatnim i naučno validnim pokazateljima.

Danas u političkom realitetu ustavne (ne)uređenosti Bosne i Hercegovine, kada se temeljni principi demokratije u klasičnom smislu pokazuju beznadežnim, a novi (posebno normativno-institucionalni mehanizmi) nedovoljno vidljivim i učinkovito primjenljivim, pitamo se da li i koliko u postojećim uslovima bosanskohercegovačkog društva globalni proces izgradnje socijalne države može biti jedan od najpribližnijih načina razvoja moderne demokratske države, dovoljno osnažene i opredijeljene u izgradnji uslova za brigu za čovjeka, za socijalnu sigurnost njenih građana i građanki i socioekonomsku stabilnost same zajednice. Da li je to slučaj i u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini? Pored brojnih iskazanih nelogičnosti u njenom dosadašnjem funkcioniranju, a uzimajući u obzir ustavna određenja u drugim zemljama, podsjećamo da ključna odrednica države Bosne i Hercegovine (preambula Ustava) upućuje na to da je ona „demokratska ... (i da) funkcionira na načelima *pravne države*“, što konceptualno ne znači da je u svom osnovnom određenju i *socijalna država*.¹

Podrazumijevajući da je riječ o državi koja ima ili koja izgrađuje sisteme socijalne sigurnosti (zadržavajući dijelom recidive iz socijalističkog političkog režima, a dijelom pokušavajući izgraditi nove) i koja kontrolira socijalne procese u okviru svoje demokratske i pravne uređenosti, čini se važnim istaći da je kontekstualni okvir ove analize problematiziranje države blagostanja kroz prizmu socijaldemokratskih

1 Ustavima pojedinih zemalja, pored drugih temeljnih odrednica, sadrže i da je riječ i o socijalnoj državi. Npr. Ustav Republike Hrvatske eksplicitno navodi da je „Republika Hrvatska ... demokratska i socijalna država“ (Narodne novine, br. 56/1990); „Slovenija je pravna i socijalna država“ (Ustav Republike Slovenije, čl. 2, Uradni list, br. 33/1991).

principa. Dakle, pokušat ćemo dovesti u vezu model socijalne države blagostanja zasnovan na principima i politici ove ideološke matrice, jer je za socijaldemokratiju od ključnog značaja oduvijek bila veza između demokratije i socijalne sigurnosti, koja počiva na temeljnim principima jednakosti, solidarnosti i socijalne pravde. Upravo na tim osnovama utemeljena država blagostanja predstavlja „skup manifestacija, prvo volje društva da preživi kao organska cjelina i drugo, izražene želje naroda da nekim od njih pomognu da prežive“.² Ovako iskazane ciljne aktivnosti/manifestacije i iskazivanje volje moguće je realizirati na osnovu političke demokratije kao institucionalnog sredstva kojim se istovremeno „političke elite i politički predstavnici vladajuće klase primoraju da prihvate aranžmane države blagostanja“.³

POJMOVNO PRECIZIRANJE: SOCIJALNA DRŽAVA – DRŽAVA BLAGOSTANJA

S obzirom na to da se često koriste pojmovi ‘socijalna država’ i ‘država blagostanja’, poznato je, u istorijskom kontekstu posmatrano, da se pojam ‘socijalna država’ više povezivao sa zemljama tzv. kontinentalne Evrope, a ‘država blagostanja’ uglavnom s razvijenijim anglosaksonskim zemljama. Tendencije razvoja pokazuju da opće razlike između socijalne države i države blagostanja postaju sve manje,

2 Richard Titmuss, *Essays on the Welfare State*, 2. izdanje, London, 1963, str. 39, prema: Klaus Ofe, *Modernost i država: Istok, Zapad*, Filip Višnjić, Beograd, 1999, str. 224.

3 Isto.

što se odražava na obim, sadržaj, vrstu i prirodu izdvajanja države usmjerenih za socijalnu sigurnost.

Danas se ova dva pojma često izjednačavaju, pa je, čini se, sasvim opravdan konstrukt „socijalna država blagostanja“ s višestrukim atribucijama i jednog i drugog modela države. Socijalne države postaju države blagostanja najčešće iz ekonomskih razloga, kada se smanjuje socijalna sigurnost i uvode dopunski oblici privatnog osiguranja. Ovaj izraz socijalnog neoliberalizma u razumnim granicama mogu si priuštiti bogate i industrijski razvijene zemlje. U suprotnom će se, prema mišljenju teoretičara, povećati već postojeća masovna nezaposlenost i siromaštvo, što je najvećim dijelom posljedica nepravedne preraspodjele nacionalnog dohotka.

OBILJEŽJA SOCIJALNE DRŽAVE

Posmatrano sa stajališta *uloge socijalne države, njena osnovna dužnost je pravedna preraspodjela nacionalnog dohotka, što eksplicitno upućuje na dvije važne stvari: na to da je nositelj i izvršitelj te dužnosti država, i na pravdu. Primjenom principa pravde, ali i drugih principa, kao što su jednakost, solidarnost, humanost i univerzalnost, koji u osnovi proističu iz pravde i pravednosti, ublažuju se tržišni zakoni i omogućava uravnoteženija raspodjela i preraspodjela nacionalnog dohotka.*

Ako se preraspodjelom žele osigurati minimalni uslovi životnog standarda (zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih potreba), tada je prikladna primjena principa socijalne pravde koja u osnovi znači da se

svakome ko se nalazi u stanju socijalne potrebe podjednako dodijele najnužnija sredstva za život.

Između socijalne države i države blagostanja postoji *značajna razlika* (u pogledu *dužnosti države* na pravednu raspodjelu nacionalnog dohotka) jer socijalnoj državi je primjerenija socijalna a drugoj zaslužena pravda (npr. prema broju doprinosa, kvalitetu rada...).

Drugo obilježje socijalne države je *zajamčeno pravo na socijalnu zaštitu*. Socijalna država je još u 16. stoljeću preuzela brigu prvenstveno o siromašnim i bolesnim osobama, ali je tada ostvarivanje takve pomoći zavisilo od ocjene državnog organa, te se nije moglo govoriti o pravu pojedinaca ili porodica. Od tada su se razvijali različiti sistemi socijalne pomoći, koji se po pravilu finansiraju iz poreza.

Za razliku od prethodnog obilježja socijalne države, koje se primarno odnosilo na dužnost države i njenih institucija u oblasti socijalne politike, ovdje je akcent na *subjektima/korisnicima* prava na socijalnu zaštitu. Bilo da su u pitanju pojedinci, odnosno svaka osoba u stanju socijalne potrebe, ili porodice kojima je potrebna socijalna zaštita, ovim zajamčenim pravom oni je mogu ostvariti kroz različite sadržaje, kao što su pružanje usluga medicinske njege, smještaja, ili u vidu novčanih davanja. S obzirom na to da je riječ o zajamčenom *pravu osobe/pojedinca* na socijalnu zaštitu, logično je da se *zaštita* takvih prava nalazi u osnovi društvenog i političkog sistema i da se kao takva javlja kao odrednica socijalne države. Može se potvrditi da ustavne odredbe i pojedini zakonski akti država koje se izgrađuju po modelu socijalne države preciziraju naprimjer pravo zaposlenih

i članova njihovih porodica na socijalnu sigurnost i socijalno osiguranje, pravo porodica poginulih boraca i osoba sa invaliditetom, ali pravnici s pravom upozoravaju da ni danas, nakon pet stoljeća, u svim zemljama nije zajamčeno pravo na socijalnu pomoć kao subjektivno pravo.

Što se tiče drugog elementa (zajamčeno pravo na socijalnu zaštitu), gotovo da nema razlike između socijalne države i države blagostanja ako se ima u vidu da je riječ o osiguravanju uslova koji će omogućiti minimalni životni standard. Upravo stoga ističu mnogi da je primjerenije govoriti o pravu na dostojnu egzistenciju, a ne o zajamčenom pravu na socijalnu sigurnost, jer sadržaj prava na socijalnu zaštitu u socijalnoj državi ne bi smio biti niži od granice na kojoj se osigurava minimalni životni standard, što znači da mora biti veći od granice apsolutnog siromaštva.

MODELI SOCIJALNE DRŽAVE

Proširujući analizu na nivo temeljnih karakteristika, odnosno razlika među iskazanim modelima socijalne države, moguće je pratiti kako se odvijao proces približavanja/udaljavanja socijalne države i države blagostanja, a posebno osobenosti socijalne države blagostanja koja se temelji na principima socijaldemokratije.

Brojni teoretičari države su saglasni u razlikovanju *triju tipova država* s njihovim temeljnim obilježjima:

- *liberalne države*, koje osiguravaju *minimalne garancije za najsiromašnije* (npr. SAD);
- *korporativne države*, koje osiguravaju *zaposlene* doprinosima osiguranika i poslodavaca (npr. Njemačka);
- *socijaldemokratske države*, koje osiguravaju *načelno sve, i to jednako* (princip jednakosti i univerzalnosti, npr. Švedska).

U skladu s ovom tipologijom diferenciraju se i specifična *tri tipa socijalne države blagostanja*:

a) *Liberalna socijalna država* (SAD, Velika Britanija) jest ona u kojoj tržište ima dominantnu ulogu. Prema ocjeni brojnih teoretičara socijalna prava i socijalna davanja su slabo i ograničavajuće razvijena jer ih uživa manji broj pripadnika zajednice. To je najvećim dijelom posljedica stalnog propitivanja s jedne strane opravdanosti tih davanja, a s druge postojanja ili ne potreba za takvim davanjima koja se finansiraju putem poreza.

Liberalna socijalna država posredno dovodi do raslojavanja odnosno stratifikacije između bogatih i siromašnih. Socijalnim davanjima država osigurava samo egzistencijalni minimum (da bi se izbjeglo siromaštvo), dok bogatiji pripadnici zajednice koriste privatne usluge – zdravstva, obrazovanja, penzionog osiguranja i sl. SAD, Velika Britanija i Australija, iako su liberalno-socijalne države, istovremeno potvrđuju postojanje različitih varijanti/podtipova socijalno-liberalne države: jedne (SAD) koje imaju niske socijalne izdatke, slabo razvijen

sindikata, za razliku od Australije, također države s liberalno-socijalnim konceptom, gdje su razvijeni radnički pokret, primarna zaštita i ostvarivanje raznih vidova olakšica.

b) Konzervativna (korporativna) socijalna država (Njemačka, Italija, Francuska, Belgija, Austrija) tip je države koji izrazito naglašava ulogu porodice i potcrtava podijeljene uloge njenih članova (rodna neravnopravnost) osiguravajući raznorodne i sveobuhvatne olakšice (putem poreza i drugih beneficija) muškarcima kao radno aktivnim subjektima u javnoj sferi, dok je ženama primarna uloga u privatnoj sferi. Ovakav tip socijalne države blagostanja karakterističan je za zemlje u kojima se društveni život organizira pod snažnim utjecajem religije.

Karakteristika konzervativnog tipa države blagostanja je da afirmira dodatni izvor nejednakosti među građanima i građankama u ostvarivanju socijalnih prava, čime se značajno distancira od prethodnog modela države blagostanja. Naime, ovaj tip države gradi socijalnu politiku na osnovama postojećih razlika među određenim profesionalnim grupama, za čije pripadnike su formirani posebni fondovi (npr. posebno penziono osiguranje).

Na osnovu ovoga, za konzervativnu državu blagostanja kao uzročno-posljedična karakteristika može se navesti da su socijalna davanja po obimu i oblicima veća nego u liberalnoj, ostvarena najvećim dijelom po osnovu doprinosa (a ne poreza), ali nisu jedinstvena za sve građane.

Na osnovu navedenog, kao glavna obilježja konzervativne socijalne države mogu se izdvojiti:

- novčana davanja koja u velikom stepenu zavise od prethodnih prihoda;
- finansiranje velikim dijelom putem doprinosa; i
- višestruka socijalna stratifikacija (na osnovu grupa profesija, prihoda, spola).

c) *Socijaldemokratski* tip države blagostanja, iako zadržava neke elemente socijalne politike iz prethodna dva tipa, čini se nespornim da je riječ o *sui generis* modelu socijalne države blagostanja i da se upravo razlikuje od njih najmanje u onoj mjeri u kojoj su različite ideološke matrice na kojima se izgrađuju specifične socijalne politike.

Ne bismo smjeli zanemariti i biti neobazrivi u uvažavanju bar nekih specifičnosti socijaldemokratskog konstrukta u oblasti socijalne politike koje su nastajale pod različitim istorijski iskazanim uticajima tradicije, političke kulture, stepena ostvarivosti ukupne demokratizacije kao globalnog okvira za izgradnju specifične države blagostanja. Čini se da upravo iz ovoga proističu i prepoznaju se evidentne razlike socijaldemokratskog tipa država blagostanja u pojedinim zemljama (Švedska, Danska i Norveška) koje i same u novije vrijeme prolaze fazu neophodnih promjena.

Ali globalno posmatrano može se reći da se socijaldemokratski tip države blagostanja posebno izdvaja od drugih i po tome što se zasniva na *principu inkluzivnosti*, pa su i nivoi zaštite obuhvatniji. Dominantno su pažnja i socijalna davanja usmjereni prema pojedincima kao osnovnim elementima društva, kao korisnicima socijalnih davanja, ali ne zanemarujući ni porodicu kao osnovnu društvenu ćeliju. Državna pomoć kao i kod konzervativnog tipa determinirana je visinom ostvarenog dohotka, a s druge strane primjećuje se sličnost s liberalnim socijalnim državama jer se većim dijelom finansiranje vrši putem općih poreza, a u nekim slučajevima kombinovano i putem doprinosa. Visina davanja je veća nego što je to slučaj u liberalnim zemljama, ali su jednaka za sve ljude koji ostvaruju veoma različite prihode.

Možda je najvažnija razlika u odnosu na druga dva tipa država, a što u osnovi čini bitnu karakteristiku socijaldemokratskog modela, da postoje široko razvijeni oblici tzv. univerzalnih javnih usluga za sve građane koji se nalaze u stanju određene potrebe i za koje se ne plaćaju nikakvi ili se plaćaju samo veoma niski doprinosi: posebno u oblasti čuvanja djece ili njegovanja lica, uslužnih servisa za pomoć u kućnim poslovima i sl.

To rezultira dalekosežnim pozitivnim posljedicama, a jedna od njih je osnaživanje rodne ravnopravnosti s efektom povećane zaposlenosti žena, kojima je omogućen nesmetan rad i usklađivanje s porodičnim obavezama.

Kao obilježja socijaldemokratske socijalne države mogu se izdvojiti:

- razvijeni oblici usluga kao važan dio socijalne politike;
- veoma ujednačena novčana davanja;
- finansiranje putem visokih poreza;
- nizak stepen stratifikacije.

Prema nekim provedenim uporednim istraživanjima moguće je izdvojiti neke komparativne pokazatelje između navedena tri tipa socijalne države blagostanja:

- Stopa siromaštva u socijaldemokratskim socijalnim državama, posebno u skandinavskim zemljama, niža je nego u liberalnim ili konzervativnim zemljama;
- Ukupni udio javnog zapošljavanja u socijaldemokratskim zemljama (posebno skandinavski model) veći je nego u kontinentalnom dijelu Evrope, a samim tim i stopa zaposlenih žena je u ovim zemljama najviša;
- Ovi rezultati su direktna posljedica socijalnih davanja, koja se u mnogim oblastima osiguravaju u formi javnih usluga čije se održavanje i razvoj vrši u prvom redu putem poreza, a manje iz doprinosa socijalnog osiguranja. Novčana davanja kao vid socijalnih

davanja niti su primarna niti jedina. Možda je ovo jedan od razloga zašto je u socijaldemokratskim zemljama teret poreza veći nego u liberalnim i konzervativnim zemljama.

Stručnjaci posebno iz domena poreske politike ukazuju na to da su izdvajanja za usluge poput čuvanja djece i obrazovanja, ali i usavršavanja za nezaposlene, vjerovatno izvori koji srednjoročno i dugoročno donose bitno veću dobit od puke mjere smanjenja poreza. Na osnovu veoma kvalitetnih socijalnih usluga koje su svima dostupne, prema tome, mnogo manji broj ljudi dolazi u situaciju u kojoj bi bili trajno upućeni na pomoć države. Ovo je izuzetno važno upozorenje i za druge socijaldemokratske zemlje (izvan Skandinavije) koje nastoje da promoviraju ovaj koncept države blagostanja, što definitivno izdvaja ovaj tip države, a riječ je o socijalnoj državi koja na ovaj način *djeluje preventivno*, čime značajno umanjuje moguće negativne posljedice (u sferi nezaposlenosti, rodnoj diskriminaciji i sl.).

Na kraju tipološkog prikaza država blagostanja složit ćemo se s mišljenjem nekih od autora (Esping-Anderson) da se u osnovi prikazana tri tipa kristaliziraju dva opća modela ovih država: tzv. marginalni (rezidualni) i institucionalni model.

- *Marginalni model* se odlikuje minimalnim učešćem države u distribuciji socijalne pomoći, a s naglašenom ulogom tržišta.
- *Institucionalni model*, potpuno suprotno, pretpostavlja zajedničku/kolektivnu odgovornost za individualnu dobrobit, pa u skladu s tim promovira socijaldemokratske principe solidarnosti,

jednakosti i ravnopravnosti u ostvarivanju socijalnih prava, koji će osigurati/poboljšati životni standard i omogućiti stvaranje uslova za human i dostojanstven život čovjeka.

Jasno proizlazi da su *socijaldemokratski* i *institucionalni model* sadržajno najpribližniji jedan drugom.

Rezimirajući dio posvećen sadržaju i tipovima država blagostanja, treba naglasiti da ne postoji univerzalan, jednoobrazan i statičan model, pa je samim tim za očekivati da se i ubuduće javljaju brojne više ili manje sistematizirane varijante, koje, kao što smo ranije naglasili, idejno variraju zavisno od institucionalno-konstitucionalnih okolnosti, društveno-istorijskog naslijeđa, političke kulture, unutrašnje strukture odnosa između različitih nivoa vlasti koje omogućavaju/ili ograničavaju, stimulišu ili destimulišu kreiranje najprikladnijih sadržaja i oblika socijalne politike, kao i neposredno djelovanje aktera u njenom provođenju.

Na kraju, čini se zanimljivim istaći stajalište holandskog teoretičara Terborna prema modelu socijalne države blagostanja, koji ističe da postoje bar tri međusobno povezana (i pragmatično pozitivno djelujuća) razloga za takvu državu. Prvi, da bi „svaki racionalni glasač trebao da podrži državu blagostanja (i da se odrekne dijela raspoloživog prihoda) jer time ‘pomaže’ državi da *izbjegne* ‘kolektivna zla’ kao što su ulični kriminal, širenje zaraznih bolesti i ekonomske recesije do razornih političkih sukoba“. Drugi, „na podršku državi blagostanja može se gledati i kao na *investiciju* u pozitivno javno dobro (razvoj ljudskih resursa, produktivnosti rada); i treći, „podrška

državi blagostanja se može razumjeti i kao ispunjenje altruističkih *društvenih obaveza*, pa prema tome i normativnih preduslova za legitimaciju i pravdu”.⁴

SOCIJALNA DRŽAVA BLAGOSTANJA I PRINCIPI SOCIJALDEMOKRATIJE

Čini se da upravo ovaj model države (u BiH) danas iziskuje svojevrsnu revitalizaciju. Kao da vrijeme osnaživanja ovog koncepta kao izraza transformacije socijalne države u državu blagostanja tek treba da nastupi. Na ovo ukazuju iskazane tendencije koje potvrđuju tezu da je socijalna država nezaobilazan, a rekli bismo i ključni element socijaldemokratije. Podsjećamo, ako su (kao što jesu) osnovne vrijednosti socijaldemokratskog koncepta *sloboda, jednakost, pravda* i (*organizovana*) *solidarnost*, onda je sasvim razumljivo da je to vrijednosno konceptualni okvir za razumijevanje socijalne države kao garanta konkretno primijenjenih i poštovanih osnovnih prava i sloboda (a ne njihovo samo formalno deklarativno priznavanje).

Istorijski posmatrano, posebno u postratnim periodima (period nakon Drugog svjetskog rata, u BiH i nakon 1995. godine), uz mnogobrojne ljudske žrtve i materijalna razaranja, države su izložene tendencijama narastajućeg siromaštva, povećanja nezaposlenosti (zastoji

4 Klaus Ofe, *Modernost i država: Istok, Zapad*, Filip Višnjić, Beograd, 1999, str. 225.

u otvaranju novih radnih mjesta, zatvaranje postojećih radnih kapaciteta, i na taj način najdirektnije ugrožavanje socijalne sigurnosti), političke nestabilnosti, neminovno je da se uspostavlja (kreiraju) novi programi za osiguravanje sredstava koja će biti usmjerena primarno prema osnovnim socijalnim rizicima: starosti, bolesti, invalidnosti, nezaposlenosti, obrazovanju. U tom kontekstu mislimo na programe u sferi javnog obrazovanja, podrške porodicama, starim i iznemoglim licima, pojedincima i pojedinkama koji se nalaze u stanju socijalne potrebe, u sferi stambene politike, posebnih programa za mlade i sl.

Za razliku od razvijenih zapadnoevropskih ili skandinavskih zemalja, države u kojima tranzicioni procesi nisu završeni, već su dodatno usložnjavani u postratnom periodu (BiH), dakle sa izrazito nepovoljnim socijalno-političkim ambijentom, takođe razvijaju nove/stare sisteme društvene brige i solidarnosti, u osnovi drugačije od onih iz perioda socijalizma⁵, ali sa jednako opravdanim i utemeljenim zahtjevima novog doba. Da je neophodno racionalizacijom povećati efikasnost djelovanja socijalne države, čime bi se povećala funkcionalnost i djelotvornost posebno u sferi socioekonomskih odnosa, uz snažniju motivaciju pojedinca na sopstvenom zbrinjavanju, nalazimo potvrdu u tendencijama koje se javljaju posljednjih decenija.

Izmijenjene okolnosti u kojima egzistiraju moderna društva rezultiraju potrebom da se znatno prilagođavaju i mijenjaju načini djelovanja države i njenih institucija. Tendencija je da se uporedo s

5 To su bile npr. subvencije troškova stanovanja i komunalnih usluga, garantovana puna zaposlenost, besplatno javno školstvo i zdravstvo, razvijeni sistemi brige o djeci, relativno male nejednakosti u prihodima i imovini i dr.

proširivanjem prava građana i građanki u modernoj državi napušta dotadašnje detaljno i prinudno državno reguliranje. Umjesto toga, sve se više teži normiranju općih uslova i alternativa, stvaranju povoljnijeg političkog i socijalnog ambijenta i pružanju šansi za građane i druge društvene subjekte da uz sopstveno angažovanje (participaciju) i odgovornost uređuju različite odnose bazirane na jednakosti i solidarnosti, te na taj način realiziraju neke zajedničke potrebe i interese. To je naročito slučaj sa socijaldemokratskim zemljama u Skandinaviji, što bi kao pozitivno iskustvo trebalo više afirmirati kao jedan od socijaldemokratskih principa.

Osim ovoga, u razvijenim zapadnim zemljama zapažena je tendencija da se ciklično smjenjuju socijalna i neoliberalna država jer se ekstremi jednog tipa ispravljaju uvođenjem drugog. U situaciji kada prevladavaju mjere, sadržaji i oblici koje koristi socijalna država immanentno dolazi do prekomjernih/nerealnih socijalnih izdataka koji po pravilu mogu da dovedu do smanjivanja ličnih inicijativa i privatnog preduzetništva, a time i do smanjivanja općih ekonomskih učinaka u državi, afirmiraju se neoliberalne reforme i alternative. I obratno – kad neoliberalno favoriziranje privatnog sektora dovede u pitanje razvoj javnih službi, ekonomske jednakosti i ravnoteže u društvu, to je znak da je neophodno uvesti neki oblik interventne socijalne države koja se oslanja na oštriju poresku politiku i jače javne fondove koristeći ih za razne socijalne i druge regulativne zadatke.

Samo uslovno govoreći, može se u određenom smislu i u Bosni i Hercegovini prepoznati pokušaj primjene mjera i instrumenata jednih i drugih kada je riječ o socijalnim davanjima, ali sa značajnom razlikom

u tome da je riječ o društvu u kojem je stepen siromaštva i ukupne nezaposlenosti neuporediv s razvijenim zemljama. Navedena tendencija, (samo kao ilustracija) iskazana i u modernim društvima, potvrđuje tezu da nema univerzalnog i jednoznačnog modela države blagostanja. Čini se da je primjerenije potcrtati stav mnogih teoretičara države da je riječ o *procesu* koji traje i koji neminovno zahtijeva reagiranje na opće, globalno iskazane, ali i specifične unutrašnje društvene realitete.

Socijalna država blagostanja na globalnom društvenom planu ima za cilj da ostvaruje pravedan socijalni poredak mjerama ekonomske politike i socijalno usmjerenim zakonodavstvom u sferi obrazovanja, zdravstva, stanovanja, zapošljavanja, socijalnog staranja, dječije zaštite i sl. Upravo se oko obima socijalne uloge i intervencije države danas vode brojne rasprave i sučeljavanja, primarno između političkih subjekata, sindikata, poslodavaca, države i raznih interesnih grupa. Postizanje sporazuma između političkih subjekata koji vrše vlast i nosilaca ekonomske moći pretpostavlja prethodno izgrađene dobre odnose između radničkih sindikata i poslodavaca.

U ovom kontekstu bilo bi nužno da socijaldemokratska ideja izgradnje i jačanja kapaciteta socijalne država blagostanja na bosanskohercegovačkom prostoru intenzivira aktivnosti u cilju postizanja *strukturnih socioekonomskih reformi* temeljem vrijednosti i principa socijaldemokratije, a koje bi, globalno posmatrano, pored ostalog, imale za cilj:

- snaženje građana Bosne i Hercegovine kao pojedinaca i pojedinki,
- oslobađanje potencijala za radno angažovanje,

- jačanje preduzetničkog duha žena i muškaraca,
- osnaživanje pojedinaca i pojedinki da samostalno odlučuju o stepenu solidarnosti koji će iskazati prema svojim sugrađanima.

U daljoj konkretizaciji ovako (reducirano i ograničavajuće) postavljenih okvira za snažnije zaživljavanje socijalne države blagostanja akteri i promotori socijaldemokratskih vrijednosti i principa treba da kroz kritičko propitivanje političke i socijalne realnosti insistiraju na provedbi različitih mjera, iznalaženju efikasnijih a primjenjivih mehanizama u cilju osiguravanja *socijalne sigurnosti* svakog muškarca i žene. U tom spektru različitih činilaca koji tome doprinose/ugrožavaju ostvarivanje *prava na rad*, što je implicitna dužnost države i njenih institucija, a uz to i stvaranja uslova – prije svega nizom stimulativnih mjera i vremenski ograničenim podsticajima od zajednice (smanjenim ili oslobođenim poreskim obavezama) za jačanje preduzetničkog duha kod svake žene i muškarca koji se nalazi u takvoj potrebi. Naravno, temeljni princip socijaldemokratije – jednakopravnost i ravnopravnost, i u ovom segmentu mora biti dosljedno ispoštovan (s ugrađenim mjerama kontrole i sankcija) kako bi se smanjile značajno iskazane negativne posljedice u vidu nepotizma, diskriminacije i sl. Uporedo s ovim čini se da, sve do promjene trenda rasta nezaposlenih u društvu, država i njene institucije trebaju nastaviti da razvijaju nove oblike socijalnog osiguranja nezaposlenih radnika, programima prekvalifikacija, samozapošljavanja.

Posebno važno pitanje koje se temelji na socijaldemokratskom principu jednakopravnosti u sferi intenziviranja procesa zapošljavanja

odnosi se na kreiranje *inkluzivnijeg programa u reguliranju tržišta radne snage* jer realnost upozorava da veliki dio stanovništva koji može raditi (obrazovani i mladi, žene) ostaje marginaliziran i, što je čest slučaj, čak formalno diskriminiran. Oni nemaju ni priliku da učestvuju na tržištu rada, uz prisutne formalno diskreditirajuće kriterije (radno iskustvo, ograničenja i uslovljavanja prema spolu i sl.).

Socijaldemokratski principi ukazuju na značaj i obavezu depolitiziranja strukovnih udruženja radnika i radnica, posebno sindikalnih oblika organizovanja, koji, kao što smo ranije istakli, i u drugim socijalnim državama imaju važnu ulogu u pregovorima s poslodavcima. Društvo socijalne pravde i solidarnosti nije moguće graditi u uslovima obespravljenosti radnika da utječu naprimjer na cijenu rada, proces poboljšanja uslova rada i zaštitu na radu.

Potreba za kontinuiranim inovativnim mjerama države koje će postojeću zakonsku regulativu učiniti učinkovitijom, s manje iskazanih prepreka i zastoja u njihovoj provedbi, opredjeljenje je koje se odnosi na sve sfere i subjekte društvenog života. Za neke od njih (umirovljenici/penzioneri, invalidi), u smislu osiguravanja njihove materijalne sigurnosti, *dužnost* je države (a ne drugih oblika teritorijalnog organizovanja) da osigura stalne izvore sredstava (dosljednom poreskom politikom i redovnom uplatom doprinosa). Ovaj dio državne zaštite, kao i onaj koji se odnosi na socijalnu sigurnost porodica s djecom, nameće potrebu da se bar u određenom vidu osigura na nivou cjeline države.

Samo uz zadovoljenje prethodno istaknute obaveze države, programsko opredjeljenje SDP-a BiH za neophodno sistemsko uređenje/

reformisanje oblasti socijalnog osiguranja, penzionog, invalidskog i zdravstvenog osiguranja, putem implementacije pozitivne prakse drugih socijalnih država u vidu javnih i privatnih fondova, odnosno kroz obavezno, dobrovoljno i dopunsko osiguranje, čini se da je jedna od mjera ka poboljšanju ukupne socijalne sigurnosti građana Bosne i Hercegovine. U suprotnom, bio bi to dodatni izvor raslojavanja, stratifikacije koja ne bi polučila očekivani pozitivni rezultat.

U procesu izgradnje države na novim socioekonomskim i političkim osnovama neminovne su promjene u pojedinačnim segmentima društvene strukture, posebno sa aspekta uspostavljanja novih odnosa u relaciji društva/države, države/građanina. Mreža odnosa (kroz postojeće mjere zaštite, zakonodavstvo i sl.) značajno se usložnjava, utoliko više što je bosanskohercegovačko društvo, kao društvo u tranzicionim procesima, izloženo izazovima koji se temelje i prepoznaju dijelom kao recidivi prošlosti, a dijelom kao novum savremenog doba. Brojne specifičnosti socioekonomskog i političkog ambijenta danas opredjeljuju najmanje u toj mjeri i specifične oblike/modele zagovaranja socijalne države blagostanja. Čini se da ugradnja i kombinacija specifičnih oblika, mjera, sadržaja i instrumenata kao građe nove države, a na temelju socijaldemokratskih načela i vrijednosti, jeste put da ne dospijemo u „socijalni vakuum“, što bi značilo odreći se dobrih i primjenjivih praksi iz prošlosti, a iskazati nemoć u profiliranju novih. Čini se da sve dok postoje vrijednosti poput *jednakosti*, *solidarnosti*, *pravednosti* i *humanizma*, kao i akteri u njihovom promoviranju, ideja socijalne države blagostanja nema ograničen vijek trajanja.

Naprotiv.

GENERALIZACIJE I PREPORUKE

Preporuke dotiču kako kolektivni/sistemske nivo tako i onaj individualni/građanski:

- Bosanskohercegovački upravljački sistem socijalnih politika i zaštite ima u osnovi solidan temelj relevantnih regulativa, preuzetih konvencija o ljudskim pravima iz domena rada i zapošljavanja, socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja itd., kao i najboljih praksi, kako evropskih tako i regionalnih/srodnih i domaćih.
- Ono što je potrebno progresivno modulirati u okvirima pravnog i regulatornog okvira tog sistema kao i njegovih institucionalnih mehanizama jest promjena pristupa uobličavanju navedenih okvira, od formalističkog (utemeljenog 'na papiru'/samosvrshodnog) ka izvedbenom/praktičnom, u smislu učinkovite primjene preuzetih konvencija i propisanih normi, na osnovu izrađenih akcionih planova. Svrha takvih planova je da daju jasne i precizne smjernice upravljačkim strukturama za njihove konkretne, kao i koordinirane akcije i procese implementacije socijalnih politika, uz permanentan proces praćenja i procjene učinaka (monitoring i evaluacija) realiziranih aktivnosti/prakse, te relevantnih prilagođavanja i izmjena u domenu uočenih nedostataka/nedosljednosti/manjkavosti, a sve u cilju kontinuiranog procesa unapređenja i *progresivnog* upravljanja navedenim sistemom socijalno odgovorne i prosperitetne države.

- Samim tim bi bilo moguće napraviti iskorak u smislu kretanja od ‘slova na papiru’ ka ‘papiru’ kao vodilji i svrsi provodljivih i najboljih evropskih i domaćih (prilagođenih specifičnostima sistema i društvenog uređenja) praksi.
- (U)činiti implementacijske mehanizme (dakle izvršna tijela, agencije, operativne strukture itd. koje su po prirodi svoga ustrojstva i propisanih dužnosti zadužene za učinkovitu i dosljednu provedbu razvojnih politika/strategija i akcionih planova koji izvire iz razvojnih strategija, temeljem propisanog pravnog okvira) kontinuirano *efikasnim*, konzistentnim u provođenju razvojnih planova, *korektivnim*, temeljem uočenih aspekata mogućih poboljšanja i otklanjanja manjkavosti, te *progresivnim*. Dakle, činiti ih (naglašavam činjenje kao proces, a ne kao pojedinačnu akciju, *ad hoc* iskorak) rotorima/pokretačima socijalno odgovornog planiranja i djelovanja upravljačkog sistema države. U tom smislu važno je analizirati već isprobane/primijenjene aktivnosti iz okvira dobrih praksi/projekte, koncepte, module koji su primjenjivani kao konkretne mjere zapošljavanja, usklađenosti radne snage s potrebama tržišta; podsticati obrazovanje na svim nivoima kako bi se dosljedno afirmirao princip jednakosti i ravnopravnosti, a eliminirali oblici diskriminacije i segregacije; podsticati dobra iskustva oblika i sadržaja procesa doškoloavanja, cjeloživotnog učenja, prekvalifikacionih edukativnih sadržaja itd. u svrhu veće konkurentnosti znanja i stručnosti u cilju smanjenja ukupne stope nezaposlenosti; unapređivati zdravstvenu zaštitu, socijalnu zaštitu itd. Ovo su samo neke od smjernica koje bi možda mogle da unaprijede dobre prakse socijalne države utemeljene na socijaldemokratskim

principima i bile korisne za sveobuhvatne planske okvire djelovanja i operative implementacijskih mehanizama.

- Mijenjati prirodu sistema socijalnih politika i zaštite od fragmentiranosti ka integralnosti, harmonizaciji, ujednačavanju kako razvojnih strategija tako i njihovih izvedbenih/akcionih planova i mehanizama implementacije, unutar čega važnu ulogu može imati mehanizam kontinuirane koordinacije i kooperacije relevantnih 'poluga' sistema socijalnih politika i zaštite (u tom smislu važno je analizirati dobre primjere iz prakse, poput već primijenjenih oblika koordinacije/radne grupe, koordinacijskih foruma, međusektorske skupine itd.).
- Kako institucionalni, izvršni i zakonodavni okvir traži temeljna i kontinuirana unapređenja (aktivizam sistema), tako se i individualni nivo čini jednako važnim u smislu unapređenja socijalne osviještenosti svakog građanina Bosne i Hercegovine kao pripadnika bh. društva (a ne odjelitih, u osnovi usko interesnih/hermetiziranih cjelina poput administrativnih, vjerskih, partitokratskih itd.) i korisnika prava socijalne zaštite (aktivizam pojedinca/građanina), čija će svijest i savjest habitiranja i djelovanja u okvirima pripadajućeg bh. društva biti na većoj ljestvici solidarnosti i odgovornosti (temeljem ojačane etičnosti i šireg obima (o)vladane znanosti i iskustvenosti) i učinkovitosti, kako spram sebe, vlastitih potreba i svoje pozicije u bh. društvu tako i samog bh. društva u cjelini, i u konačnici socioekonomskog kredibiliteta njegove države u cjelini.

- Na taj način moguće je očekivati i otvaranje više prostora (kolektivnog, ali i onog pojedinačnog) za jačanje indirektnih, ali vrlo komplementarnih, socijalno humanistički oplemenjujućih segmenata društva (poput kulture, umjetnosti itd.), koji u konačnici oplemenjuju društveni milje i ambijent za konzistentniju i učinkovitiju socijalnu politiku prema građanima kao korisnicima prava i zaštite. Ne treba posebno naglašavati da se u ovom kontekstu čini da je model socijalne države blagostanja, koja je, kao projekt socijalno jake i pravno uređene/i zaštićene zemlje, najpogodniji u provedbi najboljih praksi drugih zemalja (skandinavskih, srednjoevropskih ili, zašto ne, regionalnih), prilagođen potrebama i prioritetima Bosne i Hercegovine i njenog društva u cjelini.

PITANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI U STRANKAMA LIJEVE ORIJENTACIJE

[Dijana Šehić i Fedra Idžaković

O FEMINIZMU

Postoji mnogo definicija i vrsta feminizma, ali generalno se može reći da je to politički, ekonomski i kulturni pokret koji se bavi pitanjima ravnopravnosti spolova i zagovara uspostavljanje jednakih prava i mogućnosti za žene.

Iako je pojam 'feminizam' široku upotrebu stekao tek sedamdesetih godina prošlog stoljeća, i danas još uvijek kod mnogih ljudi simbolizira društveno neprihvatljivu pojavu koja ima za cilj narušiti tradicionalnu podjelu rodnih uloga, čime se podriva temelj porodice. Nije rijetkost da i danas mnoge žene koje se zalažu za ženska prava ne žele da ih se na bilo koji način poveže s feminizmom niti se same žele tako izjasniti.

Mnogi predstavljaju feministice kao mrziteljice muškaraca, opisuju ih kao ružne, nezadovoljne i neostvarene žene. Takve predrasude se stvaraju zbog toga što ljudi zapravo nemaju nikakva stvarna znanja o ovom važnom pokretu za prava žena, ali često i zbog straha od jakih i emancipiranih žena kao moguće potencijalne konkurencije.

Danas, kad mnoge žene naročito u razvijenim zemljama uživaju prava i mogućnosti o kojima su prve feministice mogle samo sanjati, za feminizam još uvijek ima mjesta. Razlog za to je veoma spora promjena društva, kao i kombinacija društvenih, ekonomskih i političkih interesa, te tradicije i predrasude koje veoma često stavljaju žene u drugorazredni položaj.

KAKO JE TO BILO U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Može se reći da prevladava stav da su žene u bivšoj Jugoslaviji uživale visok stepen prava i bile ravnopravne s muškarcima. Kada se osvrnemo unazad i promotrimo ovo u kontekstu tog vremena, to je možda i istina, naročito kada je riječ o pristupu obrazovanju, zapošljavanju, ostvarivanju jednake plaće, zdravstvenoj zaštiti itd. Međutim, uvažavajući sva ova dostignuća, i tada su postojala područja tzv. staklenog plafona. Tako su, bez obzira na to što su formalno sve oblasti bile otvorene svima, pa i ženama, u praktičnom životu ključne pozicije, ili pozicije moći, bile ili nedostupne ili manje dostupne čak i vrlo obrazovanim ženama.

Tako su mogućnosti za značajnije učešće žena u političkom životu ili zastupljenost na visokim pozicijama bile prilično nedostupne

u bivšoj Jugoslaviji. Problemi su naročito bili prisutni u ostvarivanju i pristupu pravima za žene u ruralnim sredinama, koje su u velikoj mjeri živjele gotovo pa izolirano i u vrlo patrijarhalnom ambijentu. Nasilje u porodici također je postojalo, ali se o tome u javnosti veoma malo govorilo. Prevladavalo je mišljenje da je to isključivo privatna stvar koja treba ostati u krugu porodice.

Međutim, feminizam kao pokret ipak je u izvjesnoj mjeri utjecao i na žene u socijalističkoj Jugoslaviji. Feminističke inicijative pojavile su se sedamdesetih godina u glavnim gradovima, prije svega na univerzitetima i u akademskim krugovima. U tom periodu prvi međunarodni feministički skup održan je u Beogradu (1978. godine) i tada se prvi put u bivšoj Jugoslaviji otvara pitanje diskriminacije žena. Nakon ovoga može se reći da je došlo u određenom smislu do podizanja svijesti o ravnopravnosti spolova i saradnje između žena iz različitih republika bivše Jugoslavije o ovom pitanju.

DEVEDESETE GODINE, RAT I STANJE PRAVA ŽENA

Situacija koja je nastupila devedesetih godina prošlog stoljeća nakon prvih višestranačkih izbora ogoljela je dokraja tezu o ravnopravnoj ženskoj političkoj moći. Žene su preko noći nestale iz političkog života, a njihov politički utjecaj nije se mogao vidjeti ni tokom rata u Bosni i Hercegovini. Rat i izgradnja države nakon rata u prvi plan nameću etničku ravnopravnost, potiskujući pitanje ravnopravnosti spolova na margine javnog interesa, ako ga je ikada i bilo. Žene nisu bile uključene u pregovaračke procese tokom rata, a nisu učestvovale

ni u konačnim pregovorima koji su prethodili potpisivanju mirovnog sporazuma kojim je rat u Bosni i Hercegovini okončan (tzv. Dejtonski mirovni sporazum). Pitanje rodne ravnopravnosti državu ne zanima.

Međutim, ovo pitanje, kao i pitanje diskriminacije žena, postaje ključno za nevladine organizacije (NVO), koje su nastale uglavnom tokom rata u Bosni i Hercegovini. Ove prve NVO-e žene su organizirale da bi pozivale na mir i pružile odgovor na humanitarnu krizu te pomoć izbjeglicama i žrtvama rata. Nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini osniva se veliki broj NVO-a, naročito onih koji se bave pravima žena. U to vrijeme NVO-i su odigrali važnu ulogu u pomoći ženama žrtvama ratnog nasilja. Uporedo, važna misija bila je aktivno učešće u izgradnji društva te nastavak pružanja usluga i podrške žrtvama rata.

Upravo su tzv. ženske organizacije okupljene oko prava žena prve prešle entitetske linije i krenule sa izgradnjom mira povezujući se međusobno i povezujući svoje aktivnosti. U prvi plan žene tada postavljaju pitanje diskriminacije i neravnopravnosti. Počinje proces razvijanja svijesti o potrebi snažnijeg učešća žena u svim sferama života, posebno u sferi politike, borbe protiv nasilja nad ženama itd. NVO-i u ovome nalaze snažnu podršku međunarodne zajednice.

Grupa NVO-a iz obaju entiteta zahvaljujući saradnji i zajedničkom radu sastavlja i objavljuje prvi Izvještaj o pravima žena u Bosni i Hercegovini (1998). U to vrijeme bio je to iznimno važan korak u cilju izgradnje ženskog pokreta u BiH i temelj je brojnih budućih aktivnosti ka ravnopravnosti žena u Bosni i Hercegovini. Od tada svi

napori ženskih NVO-a u Bosni i Hercegovini, pa i u regiji, usmjereni su na uspostavljanje ravnopravnosti spolova i promociju ženskih prava u svim oblastima, kao i osnaživanje žena općenito.

POSLIJERATNI PERIOD I USPOSTAVLJANJE ZAKONODAVNOG OKVIRA ZA RAVNOPRAVNOST SPOLOVA U BIH

Od tih poslijeratnih godina pa do danas došlo je do velikih promjena zakonodavnog i institucionalnog okvira u vezi s ravnopravnošću spolova. Donesen je set antidiskriminacijskih zakona, među kojima su: Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH (donesen 2003. godine, pretrpio je izmjene 2009, prečišćeni tekst 2010. godine), Zakon o zabrani nasilja u porodici u oba entiteta, kao i Zakon o zabrani diskriminacije (2009). Ovi zakoni pozicioniraju Bosnu i Hercegovinu na visok nivo *de jure* zaštite ljudskih prava svih njenih građana.

Tako zakonodavna tijela na svim nivoima vlasti formiraju komisije za ravnopravnost spolova. Osnivaju se Gender centri u Federaciji BiH (F BiH) 2000. godine i Republici Srpskoj (RS) 2002. godine kao nezavisne vladine agencije. Posredstvom tih centara imenovane su osobe zadužene za tzv. gender pitanja, ili pitanja rodne ravnopravnosti, pri državnim, entitetskim i općinskim izvršnim organima vlasti.

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH iz 2003. godine propisuje, promovira i štiti stvarnu ravnopravnost spolova i garantira jednake

mogućnosti svima, te pruža zaštitu prava u javnoj i privatnoj sferi života. Shodno odredbama zakona uspostavlja se Agencija za ravnopravnost spolova BiH. Važnost ovog zakona ogleda se i u obavezi države na donošenje novih i izmjenu postojećih zakona radi usklađivanja s odredbama ovog zakona, te osiguranju nadzora nad njegovim provođenjem.

Na prvi pogled izgleda da je država poduzela sve potrebne mjere kako bi ukinula diskriminaciju žena. Formalno, donošenjem zakona jest došlo do napretka. Međutim, usvojeni zakoni se u praksi ne primjenjuju. Tako i pored ustavnog okvira i međunarodno preuzetih obaveza, kao i usvojenih zakona, nije došlo do značajnijeg poboljšanja položaja žena. I dalje se nastavlja kontinuirana, mada nekada ne potpuno očita, diskriminacija žena u gotovo svim oblastima života.

Kombinacija ekonomskih i političkih interesa te još uvijek veoma snažan patrijarhalni utjecaj, praćen negativnim efektima ekonomske tranzicije, gura sve dublje žene na margine društva. Čini se da svi naponi za promociju ženskih ljudskih prava daju samo kratkoročne rezultate, jer se do sada, izuzev promjena na zakonodavnom nivou, ne vide značajnije promjene u praksi. Još uvijek su stereotipna i tradicionalna shvatanja o mjestu i ulozi žene kao primarno majke odnosno supruge i dalje sveprisutna, a žene se smatraju najodgovornijom za očuvanje porodice.

I danas većina žena koje se nalaze na visokim političkim i drugim pozicijama uvijek ističe svoju nadljudsku snagu i sposobnost da pored obavljanja svih kućnih poslova, brige o djeci i starima, uspijevaju

odgovoriti poslovnim obavezama, nastavljajući tako podržavati opće-prihvaćeni stav da je briga o porodici i djeci isključivo obaveza žene. Ovakvo shvatanje snažno utječe na kreiranje društvenih stavova i o ovom pitanju, a posebno stavova mladih ljudi.

UTJECAJ TRANZICIJE I EKONOMSKE KRIZE NA POLOŽAJ ŽENA

Svakako da je položaj žena u velikoj mjeri determiniran socijalnim i ekonomskim problemima u društvu. U pravilu, ekonomski položaj žena je gotovo uvijek mnogo teži u odnosu na položaj muškaraca.

U poslijeratnoj Bosni i Hercegovini tranzicijom iz sistema državnog vlasništva u privatno žene snose teške posljedice u ostvarivanju ekonomskih prava. Prve dobivaju otkaze, a posljednje se zapošljavaju. Poseban je problem zapošljavanje žena koje nisu udate, ili već imaju djecu, jer poslodavci to smatraju izuzetno otežavajućom okolnošću s obzirom na to da očekuju potpunu predanost poslu.

Prema podacima Ankete o radnoj snazi za 2014. godinu¹, koju radi i objavljuje državna Agencija za statistiku, ukupan broj zaposlenih osoba je 812.000, od kojih je 312.000 žena, ili 37,1 posto. Nezaposlenih ima 308.000, od kojih je 146.000 žena, ili 44,2 posto. Neaktivnih osoba ima 1.445.000, od kojih je 886.000 žena, ili 61,3

1 http://www.bhas.ba/ankete/LFS_2014_001_01_bh.pdf

postu. Samozaposlenih ima 155.000, od kojih je 43.000 žena, ili 28 posto. Pomažućih članova (neplaćeni a rade u porodičnom biznisu) ima 32.000, od kojih je 24.000 žena, ili 73,5 posto.

Bosna i Hercegovina uistinu jest usvojila mjere kojima bi osigurala rodnu ravnopravnost u zapošljavanju, a potreba za smanjenjem diskriminacije žena u ovom polju također je prepoznata i planirana u drugim relevantnim strategijskim dokumentima (Alternativni izvještaj o primjeni CEDAW-a, 2010). U situaciji kada je privreda gotovo na izdisaju, a radna mjesta predstavljaju pravu rijetkost, zapravo jedino sigurno zaposlenje jest u nekoj od državnih institucija.

Neformalni podaci ukazuju na to da se radna mjesta u institucijama uglavnom raspoređuju po stranačkim listama i rodbinskim vezama, i pristup za mnoge je time veoma ograničen. Mnoge žene svoje radno iskustvo stječu kroz rad u nevladinom sektoru, tako da se može reći da upravo žene čine okosnicu civilnog sektora u Bosni i Hercegovini. Naravno, ova radna mjesta zahtijevaju izniman angažman, te su u velikoj mjeri neizvjesna jer su u principu projektno uslovljena.

Danas mlade i neudate žene mnogo teže mogu doći do posla u odnosu na svoje muške kolege. Poslodavci ovo pravdaju time da je ženama omogućeno da koriste bolovanje zbog njege djece, ili eventualno da koriste trudničko bolovanje, navodeći da tako dolazi do povećanja troškova poslovanja. U procesu traženja posla, pa i na radnom mjestu, gotovo u pravilu su žene te koje su izložene različitim oblicima uznemiravanja, često seksualnog uznemiravanja, a u zadnje vrijeme sve više je prisutan i mobing.

S rastom ekonomske krize proporcionalno dolazi i do umanjivanja ranije stečenih prava zaposlenih, i opet su žene te koje su prve na udaru. Tako je u Bosni i Hercegovini posljednjih godina uočen veliki problem kršenja prava trudnica, posebno u privatnom sektoru.

Može se reći da je privatni sektor raj za zloupotrebe i kršenja prava zaposlenih. Ugovori sa zaposlenim su najčešće na određeno vrijeme, a kada su u pitanju buduće majke takvi se ugovori jednostavno ne nastavljaju kako bi se izbjegle pravne obaveze prema njima. Veoma je teško doći do preciznih podataka u ovoj oblasti jer su takvi slučajevi rijetko prijavljeni zbog toga što se ove žene nadaju ponovo zaposliti nakon perioda porodijskog odsustva. U slučaju prijavljivanja poslodavca zbog kršenja prava, one se plaše da bi sva vrata za njih mogla biti zatvorena, a nije rijetkost i da se ovi slučajevi ne prijavljuju zbog sporosti pravosuđa i općenito nepovjerenja u institucije sistema. Dodatno, plaćanje porodijske naknade također je problem i uočava se trend koji vodi ka umanjenju ovog prava i naknada.

Posebno ugrožena kategorija su starije žene koje su ostale bez posla jer su preduzeća propala ili su ostale bez svoga radnog mjesta u procesu privatizacije, i to svega nekoliko godina pred odlazak u penziju. Takve žene skoro da nemaju nikakve šanse za zapošljavanje, čime je njihova egzistencija krajnje narušena.

Loš ekonomski položaj žena je u direktnoj vezi s ograničenjima u pristupu i vrsti obrazovanja. Naime, stereotipizacija muško-ženskih zanimanja usmjerava žene za izbor profesija kao što su zanimanja

koja su često manje vrednovana i plaćena. Većina žena čini zaposlene u oblasti obrazovanja, zdravstva i sl.

Važno je napomenuti i to da što su troškovi školovanja veći porodice su sklonije uložiti sredstva u finansiranje muškog člana porodice nego ženskog. Ovo je u direktnoj vezi s patrijarhalnim odgojem i sveukupno doprinosi inferiornom položaju žena u ekonomskom sektoru i u društvu uopće.

NASILJE U PORODICI

Može se reći da gotovo u pravilu s rastom ekonomske krize raste i nasilje nad ženama, odnosno nasilje u porodici. Pitanje nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini u velikoj mjeri je izašlo iz privatne u javnu sferu, prije svega zahvaljujući dugogodišnjim zagovaranjima ženskih NVO-a. Nasilje više nije tabu tema u onoj mjeri kako je to bilo prije desetak i više godina.

Doneseni su Porodični zakoni FBiH i RS-a, koji zabranjuju nasilje u porodici, a Krivični zakoni BiH, RS-a i FBiH također zabranjuju nasilje u porodici. Usvojeni su i entitetski zakoni o zaštiti od nasilja u porodici, koji, između ostalog, definiraju mjere i mehanizme zaštite u slučajevima nasilja.

Problem predstavlja to što zakoni, naročito zakoni o zaštiti od nasilja u porodici, nisu međusobno harmonizirani. Naime, u RS-u se nasilje u porodici još uvijek tretira i kao prekršaj i kao krivično djelo,

dok se u FBiH tretira kao krivično djelo. Ovo direktno utječe na svijest o porodičnom nasilju kao činu koji tek blago ugrožava društvo i koji je mnogo blaže kažnjen, a često uopće i ne bude procesuiran (Alternativni izvještaj o primjeni CEDAW-a, 2010).

ŠTA JE POTREBNO UČINITI DA SE STANJE U DRUŠTVU PROMIJENI, JER ZAKONODAVSTVO NIJE DOVOLJNO

Prije svega potrebno je da institucije, a posebno ključni institucionalni mehanizmi za ravnopravnost spolova, osiguraju dosljednu primjenu zakona koji štite ljudska prava žena, te da rade na izgradnji ambijenta u kojem diskriminacija neće biti društveno tolerirana.

Agencija za ravnopravnost spolova BiH i Gender centri Vlade Federacije BiH i Vlade RS-a provode zaista brojne i različite aktivnosti koje su usmjerene ka uspostavljanju ravnopravnosti spolova, ali još uvijek ne dolazi do značajne, a pogotovo ne do systemske promjene koja bi vodila do poboljšanja ženskih ljudskih prava u praksi. Dijelom je to možda i zbog toga što se njihov rad uglavnom svodi na izradu različitih izvještaja i analiza trenutnog stanja, posebno sa aspekta primjene zakona u praksi. Često ovi dokumenti sadrže i vrlo kritički osvrt na probleme u primjeni posebno Zakona o ravnopravnosti spolova, tako da se ponekad stiče utisak da iako dolaze iz državnog sektora predstavnici ovih institucija govore iz pozicije civilnog sektora. Nekada se ove kritike koriste i da bi se opravdao loš učinak u segmentu ostvarivanja ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini.

Dodatno, u velikoj mjeri ovome doprinosi nedostatak snažne i iskrene političke volje da se društveni odnosi zaista promijene i da se omogući ženama da na ravnopravnoj osnovi učestvuju u svim oblastima života, pa tako i u donošenju važnih odluka. Još uvijek dominantno muško društvo nije spremno otvoriti prostor ženama za učešće posebno u politici. Opći dojam je da se čini mnogo na uspostavljanju ravnopravnosti spolova, ali samo u formalnom smislu, dok se praktično i stvarno čini sve da se žene i dalje drže na marginama društva.

Izveštaji tako postaju sami sebi svrha, a predstavnici institucionalnih mehanizama nastavljaju dalje s aktivnostima, nažalost bez stvarnog utjecaja na promjenu u društvu.

Naravno, mora se ipak reći da je promjena svijesti i stavova o ulogama žena i muškaraca pitanje cijelog društva, uključujući sve institucije, civilni i privatni sektor, kao i svake pojedine osobe, koji moraju svako na svoj način biti nosioci ovih promjena. Ravnopravnost spolova još uvijek nije tretirana kao prioritet razvojnih i drugih strategija, generalno i u pojedinim oblastima razvoja. Ovo pitanje se u bosanskohercegovačkom društvu još uvijek shvata isključivo kao pitanje žena. Uloga muškaraca u procesu ostvarivanja ravnopravnosti spolova je od izuzetne važnosti i promjene ovih stereotipnih percepcija da se žene moraju same izboriti za svoj prostor i prava potpuno je pogrešna.

POLITIČKA PARTICIPACIJA ŽENA, ILI SVE ŠTO ŽENA ŽELI DA KAŽE TREBA DA KAŽE KROZ POLITIKU

Zašto je važna ženska politička participacija? Na ovo pitanje se može odgovoriti kontrapitanjem: Zašto je važna politika uopće? Postoji li žensko političko pitanje koje istovremeno nije značajno muškarcima političarima? Zar nije važno identifikovati opće prioritete čijim ostvarenjem će svima, uključujući i žene, biti bolje? I omiljeno pitanje na svim tribinama od konca rata do danas: Zašto žene ne glasaju za žene?

Ne pretendujući da se ponude sveobuhvatni odgovori na svako od gore postavljenih pitanja, razmotrimo sljedeće:

REALNOST ŽENSKE POLITIČKE PARTICIPACIJE OD 1996. DO DANAS

Da je ženska politička participacija jedno od važnih pitanja ženske ravnopravnosti bilo je jasno na prvim poslijeratnim izborima. Broj nominiranih žena na izbornim listama 1996. godine dosegao je jedva 10 posto. Porazan je bio broj izabranih žena, koji se kretao između 0 posto u predsjedništvu do 6,1 posto u prosjeku na nivou kantona. Ovako očita podzastupljenost, jasnije, diskriminacija žena u politici, uzrokovala je da se aktivistkinje i političarke moraju žestoko boriti za osiguranje tzv. ženske odnosno rodne kvote od 33 posto u Privremenim izbornim pravilima 1998. U kombinaciji sa zatvorenim listama, rodna kvota rezultirala je te godine dosad najvećim učešćem žena u parlamentima, oko 26 posto.

Pravilo o „rodnoj kvoti“ od najmanje 33 posto „manje zastupljenog spola“ na izbornim listama ulazi i u Izborni zakon BiH 2001. godine. Izmjenama Zakona koje su uslijedile uvode se „otvorene liste“ kao važan demokratski mehanizam. Istovremeno, otvorene liste, ali i neki drugi jednako bitni faktori, kao što je to npr. nedostatak demokratske kulture, ravnopravnog učešća žena u strankama i izbornim procesima itd., utječu na to da učešće žena u zakonodavnoj vlasti nikada više nije dostiglo nivo iz 1998. godine. Bosna i Hercegovina se nalazi ispod svjetskog, ali i regionalnog prosjeka kada je u pitanju učešće žena na mjestima odlučivanja u zakonodavnoj, a posebno u izvršnoj vlasti (Agencija za ravnopravnost spolova i OSCE misija u BiH, 2014).

Bosna i Hercegovina je usvojila Zakon o ravnopravnosti spolova (2003), koji zabranjuje diskriminaciju žena u javnom i političkom životu te obavezuje različita tijela, uključujući državne institucije, sve grane vlasti, političke stranke itd., da osiguraju ravnopravnu zastupljenost spolova od najmanje 40 posto žena u procesima upravljanja, odlučivanja i predstavljanja. Usvajanje ove odredbe značilo je da će se dotadašnji odnosi moći između žena i muškaraca u politici morati mijenjati. Nažalost, kako tada tako i danas, gotovo deset godina kasnije, žene se i dalje bore za primjenu ovog zakona i svoje pravo učešća u političkim procesima.

ZAŠTO JE TO TAKO? ZAŠTO ŽENE NISU I NE OSJEĆAJU SE DOBRODOŠLE U POLITIKU?

Žene su često stvarno i suštinski podzastupljene u političkim strankama, u kojima nemaju utjecaja na ili dovoljno pristupa u upravljačke strukture stranaka. Neke stranke uspostavljaju ženske ili rodne kvote, kao što je to SDP (35 posto) i HDZ 1990 (30 posto), druge postavljaju kvote za žene i mlade zajedno, kao što su SNSD (30 posto) i SDS (1/5), odnosno stranke uključuju žene u stranačka upravljačka tijela kao predsjednice Ženskog foruma ili sličnog tijela (SDA, SBB, HDZ). Nove stranke, kao što je DF, predviđaju da „nadležni organ Stranke svojom odlukom o kandidovanju i izboru članova organa Stranke obezbjeđuje mehanizme za ostvarivanje adekvatne rodne zastupljenosti prema kojima bi u organima bilo najmanje 30 posto članova manje zastupljenog spola“ (Statut DF-a). Naša stranka ima sedam žena od 15 članova u Predsjedništvu stranke.

U praksi to znači da postoji čitav spektar, od stranaka koje teže potpunoj rodnoj ravnopravnosti u svojim statutima, koristeći rodno neutralan jezik i postavljajući kvote koje omogućuju ženama značajno učešće, preko stranaka koje otvaraju svoja vrata ženama selektivno koristeći jezik da ograniče njihove aspiracije, do stranaka koje uključuju samo određene žene u rad određenih organa i tako im ograničavaju pristup višim rukovodećim pozicijama (M. Veličković, 2014).

Treba ukazati i na stranačke programe u kojima se žene ili tzv. ženska pitanja spominju, ali najčešće u vezi s „porodičnim

vrijednostima“, pravima porodilja i pitanjima pronatalitetne politike te sličnim patrijarhalnim narativima. Rodna ravnopravnost se u pojedinim programskim dokumentima spominje uz pitanja položaja ugroženih grupa stanovništva. Tako Statut DF-a kao jedan od osnovnih principa stranke ističe zaštitu marginaliziranih grupa i afirmaciju rodne ravnopravnosti.

Nekoliko stranaka ima drugačiji pristup. SDP navodi ravnopravnost spolova i ravnopravno prisustvo žena u javnom i političkom životu kao jedan od glavnih programskih ciljeva, spominje majčinstvo u kontekstu podjednake uključenosti obaju roditelja u odgoj djeteta, ne vidi djecu kao samo žensku domenu i zalaže se za reproduktivnu slobodu (Ibid.). HDZ 1990 spominje žene u kontekstu jednakosti spolova i ravnopravnog učešća obaju spolova u svim sferama života. SBB spominje žene kao kategoriju kojoj treba posvetiti posebnu pažnju u borbi protiv nezaposlenosti i siromaštva, pokazujući svijest o posebnom utjecaju siromaštva na žene (Ibid.).

Sve stranke imaju neku vrstu organizacione strukture koja okuplja žene, najčešće forume žena. Međutim, sve stranke ne odvajaju finansijska sredstva za funkcioniranje ovih struktura, niti imaju jasnu viziju šta te strukture trebaju da rade (A. Kadribašić, 2013). Neke političarke smatraju da ženski forumi umanjuju utjecaj i getoiziraju političarke, pitanja i stavove koje one zastupaju u odnosu na generalnu politiku stranke.

Postoje pitanja kojima se političarke češće bave u odnosu na muškarce, kao što su pitanja socijalne zaštite, obrazovanja, porodiljske

zaštite, prava djece, borbe protiv nasilja nad ženama. Neosporno je da ovo jesu i moraju biti važna društvena i politička pitanja kojima se ozbiljni političari i stranke moraju baviti. Istovremeno treba razmotriti da li se političarke ovim pitanjima bave jer se žene i dalje obrazuju i rade u stereotipnim „ženskim“ zanimanjima, odnosno da li ova pitanja pripadaju u „slobodnu/dopuštenu“ zonu u kojoj nema dovoljno finansija, moći ili utjecaja.

Nadalje, pitanje medijske i javne promocije političarki naročito u predizbornom periodu možda najbolje odražava prirodu stranačkih pristupa ženskoj političkoj participaciji. Političarke ne postoje u medijima, ili se njihovo spominjanje može smatrati incidentom. Kandidatkinje su uočljivo neravnomjerno zastupljene u medijima u odnosu na kandidate i „stoga ni u medijskim sadržajima nisu percipirane kao ravnopravni politički akteri“ (A. Terzić i B. Bećirbašić, 2010). Iako pojavljivanje u medijima nije jedini faktor koji utječe na izbor birača, svakako ima važno mjesto. Pitanje je kako će javnost upoznati kandidatkinje i imati mogućnost razmatranja njihova izbora ako se one upadljivo manje pojavljuju u TV debatama u odnosu na muške kolege, ili su gotovo potpuno zanemarene u tekstovima posvećenim izborima, 11,86 posto u odnosu na 88,14 posto muškaraca koji se predstavljaju u tekstovima (Ibid.).

Ne treba zanemariti ni stereotipizaciju u predstavljanju ženske političke participacije, koja se ponekad graniči s uvredljivom i potcjenjivačkom, kao što su akcija za izbor Miss izbora, ili grubo, javno vrijeđanje pojedinih kandidatkinja u izbornom ali i redovnom političkom životu. Stoga i ne čudi zaključak Agencije za ravnopravnost spolova

BiH da je „biračko tijelo spremnije svoj glas češće povjeriti muškim kandidatima jer model uspješnog političara koji prepoznaju birači je model političara – muškarca“ (Agencija za ravnopravnost spolova i OSCE misija u BiH, 2014).

Žene nisu i ne osjećaju se dobrodošlim u politiku. Većina unutarstranačkih politika ili bolje rečeno praksi ukazuje na to da su ispod površine političke stranke vjeran odraz tradicionalističkog odnosa društva prema učešću žena u javnom i političkom životu (Izveštaj u sjeni, 2004).

ZAŠTO NAM TREBAJU POLITIČARKE?

Nema jednostavnog odgovora. Ravnopravno učešće žena u političkim procesima nije izbor ili kompromis, to je zakonska obaveza i obaveza koju je država preuzela ratifikacijom cijelog niza međunarodnih konvencija za zaštitu ljudskih prava. Međunarodne institucije već dugo ukazuju na pozitivne ekonomske aspekte uključenosti žena u upravljanje kompanijama, te se ukazuje na pozitivan odnos između ostvarene ravnopravnosti žena i napretka zemlje, kao što su to Svjetski ekonomski forum, Svjetska banka itd.

Participacijom žena u politici i političkim tijelima afirmira se načelo građanske jednakosti, što je osnovna pretpostavka ideje ljudskih prava; time se također doprinosi uravnoteženom razvoju, odnosno stabilnosti društva i zadovoljavanju njegovih interesa; ulaskom žena u zakonodavnu vlast narušava se i koncept isključive

dominacije muškaraca nad političkim i javnim životom (Jasna Bakšić-Muftić, 2006).

ČEMU DOPRINOSI VEĆI BROJ ŽENA U POLITIČKIM PROCESIMA? ZAŠTO KVOTA I KOJE SU TO DRUGE MJERE?

Kvota su izraz potrebe da se posebnim/specijalnim mjerama odgovori na postojeću uočenu diskriminaciju žena u politici. Generalno, smatra se da je najniža kvota potrebna za kreiranje kritične mase zastupnica koje mogu utjecati na donošenje odluka u parlamentima, vladama, političkim strankama itd. 30 posto. Idealna zastupljenost ili kvota bila bi 50 posto, odnosno da broj žena u strukturama vlasti i mjestima odlučivanja, upravljanja i predstavljanja treba biti u skladu sa spolnom strukturom stanovništva neke države. Istovremeno, potpuno je jasno da je podizanje broja žena u javnom i političkom životu samo prvi korak ka punom, ravnopravnom učešću žena u donošenju odluka koje ih se tiču.

Nadalje, kako bi kvota bila efikasna, i to naročito u strankama, sankcije bi morale biti efikasnije od pukog nepotvrđivanja izbornih lista i vezane npr. uz uskraćivanje sredstava za finansiranje političkih stranaka iz javnih budžeta, finansijske kazne, ograničavanje pristupa javnim medijskim servisima, javno obznanjivanje rodno nesenzitivne politike itd.

Istovremeno, postoji cijeli niz debata o potrebi ponovnog uvođenja zatvorenih lista koje zajedno s kvotama osiguravaju izbor i učešće

žena u parlamentima. Iako postoje argumenti za ovakvo posmatranje rodne ravnopravnosti u javnom i političkom životu, treba ukazati i na to da zatvorene liste ne doprinose demokratizaciji izbornog procesa niti demokratizaciji stranaka. Upravo suprotno. S druge strane, neki autori upozoravaju na značajnu vezu između broja žena u parlamentima u odnosu na veliki broj političkih subjekata koji sudjeluju u raspodjeli redovnih mandata, veličine izbornih jedinica, te broja kompenzacijskih mandata (A. Kadribašić, 2012).

ROD I SOCIJALDEMOKRATIJA? ROD I LJEVICA?

Odmah se postavlja nekoliko pitanja: Koje su to stranke lijeve ili socijaldemokratske orijentacije u Bosni i Hercegovini? I kakva je pozicija ljevice, bolje rečeno socijaldemokratije, prema ključnim pitanjima rodne ravnopravnosti?

Ova pitanja ne muče samo ljevicu u Bosni i Hercegovini. Različiti autori ukazuju na očigledno traganje za novim identitetima evropske ljevice te ukazuje na tri teze o krizi ljevice. Prva je da niko ne dovodi u pitanje ključni postulat države blagostanja, ali socijaldemokratija i ljevica nema ništa novo da ponudi; druga teza je ideološki vakuum u kojem socijaldemokratija nema alternativni pogled na kapitalizam, ekonomiju, te joj nedostaje vlastita ekonomska teorija; i na kraju, socijaldemokratija izbjegava da se odredi prema izazovima nove ekonomije, globalizacije, promjenama društvene strukture, kao i vlastitog djelovanja (M. Ružica, 2013).

Autori postavljaju pitanja kako definirati stranke ljevice ili socijaldemokratske stranke, te predlažu da se za ključni faktor za razlikovanje između ljevice i desnice uzme zalaganje za ispravljanje društvenih nejednakosti, i to prema oblastima te pravcu i načinu kako bi se ta nejednakost trebala ispraviti (V. Vuletić, 2013). Isti autor, analizirajući krizu socijaldemokratije u Srbiji, ukazuje na to da se lijevi pokreti zalažu za ispravljanje nejednakosti u jednoj oblasti, dok istovremeno podržavaju ili čak podstiču rast nejednakosti na drugom polju, ili se zalažu za popravljjanje položaja jedne grupe nauštrb neke druge grupe. On ukazuje na važnost kritičkog stava i racionalne vizije kako postići ravnopravnost, upozoravajući na disparitet između kritike i pozicije stranke u vlasti. Zaštita jednakosti i ravnopravnosti manjina i potlačenih koja se nalazi u samom biću lijevih stranaka nije općeprihvaćena pozicija među većinom birača te stranke ljevice, naročito u vrijeme izbora, klize prema populizmu (Ibid.).

Feministice dodatno kritiziraju socijaldemokratiju i lijevu politiku uopće ukazujući da ona nema odgovora na krizu i mjere štednje koje su nametnute od međunarodnih institucija (regionalnim) vladama različitih orijentacija i koje su, u nedostatku sopstvenih rješenja i politika, prihvaćene kao spasonosno rješenje. Feminističke autorice iz regije ukazuju na ženski aspekt mjera štednje koje vode ka nadziranju budžeta, smanjenju „tradicionalnih“ radničkih prava i širenju siromaštva, privatizaciji javnog sektora, rezanju troškova unutar njega, i to gotovo uvijek racionalizacijom broja zaposlenih, smanjenjem industrijske proizvodnje itd.

Iz feminističke perspektive, budući da su žene mahom zaposlene u javnom sektoru, udar na javni sektor i druge neoliberalne mjere

uzrokovale su ponovno reduciranje ženskog rada na neprogresivni, neplaćeni rad, koji obavljaju u domaćinstvu/porodici jer su u većem broju pogođene nezaposlenošću ili su prisiljene da rade u neformalnoj ekonomiji. Nadalje, smanjivanjem socijalnih servisa žene ponovno postaju odgovorne za obavljanje brige o djeci i starima. Briga za druge se tretira kao posao „prirodno“ ili „tradicionalno“ ženski i neproduktivan, i ne razmatra se kao nužan dio društvene reprodukcije.

Mjere štednje se ne tiču samo rezova i finansijskog povlačenja države, radi se i o tome da je pružanje socijalne pomoći pretvoreno u proizvod, uvedeni su troškovi subvencija, kao i konkurencija unutar sektora socijalnih usluga zasnovana na primarno tržišnoj logici. Individualizacija kolektivne potrošnje znači napad na one o kojima ovisi klasni nerazmjer plaća, na siromašne, etičke manjine, umirovljenike, osobe s invaliditetom, žene (A. Čakardić, 2012).

A ISTOVREMENO KOD BOSANACA I HERCEGOVACA...

Bosna i Hercegovina ima priličan broj stranaka koje se pozicioniraju kao lijeve ili socijaldemokratske, ili čak imaju takav međunarodni status, npr. SDP, SNSD, DF, Naša stranka itd. Ne pretendujući da se ovdje ponudi temeljna analiza svih stranaka koje jesu ili bi mogle biti ili imaju aspiracije biti socijaldemokratske ili lijeve, tekst će kratko ukazati na javno dostupne stavove nekoliko stranaka prema društvenoj (ne)jednakosti, fokusirajući se na rodnu ravnopravnost.

Savez nezavisnih socijaldemokrata – SNSD – Milorad Dodik

U svom političkom programu SNSD se pozicionira kao moderna socijaldemokratska partija. Ističe se da SNSD teži ostvarenju ciljeva socijalne demokratije: „slobode, jednakosti, pravednosti, socijalne pravde, solidarnosti i uzajamne odgovornosti“, koristeći instrumente socijaldemokratije: „snažnu socijalnu državu i razvoj tržišne ekonomije, ali i nove mogućnosti koje donosi i zahtijeva novo vrijeme: socijalnu interaktivnu integraciju kroz brigu o djeci, o porodicama tipa majka – dijete, o sve starijoj populaciji i novom penzionom sistemu, o pravu i slobodi rada u postindustrijskom društvu do socijalno-upravljivog kapitala na integrisanom evropskom tržištu“ (Politički program SNSD-a). Program ističe protivljenje diskriminaciji te se poziva na integriranje prava i sloboda iz međunarodnih konvencija u pravni sistem.

Program istovremeno ističe da je porodica „osnovna ćelija društva, ugrožena ratnim događanjima, ekonomskim propadanjem i krizom morala. Povratak i poštovanje porodice i uspostava novih, pravih vrijednosti u društvu, temelj su moralne i duhovne rekonstrukcije i zdrave i stabilne društvene zajednice u budućnosti. Invalidi i žrtve rata moraju biti posebna briga države“. Žena, rodna ravnopravnost ili ravnopravnost spolova se ne spominju u Programu stranke, osim kada se spominju u kontekstu brige za porodicu „tipa žena – dijete“.

Statutom SNSD-a predviđeno je formiranje posebnog organizacionog oblika u sastavu SNSD-a: Mladi socijaldemokrati i Aktiv žena socijaldemokrata. Predsjednici ovih aktiva su članovi Glavnog odbora po svojoj funkciji. U organima SNSD-a obezbjeđuje se odgovarajuća

zastupljenost mladih i žena, tako da najmanje 30 posto članova organa budu žene i mladi do 30 godina starosti. Statut predviđa da ukoliko se izborima ne postigne postavljena kvota „organi SNSD-a **mog**u kooptirati ovim Statutom dozvoljeni broj članova iz strukture žena i mladih“.

Web stranica SNSD-a dostupna je u ćirilicom pismu, s velikim brojem slogana i sadržaja kojim se poziva na pobjedu Srpske kao jednim od glavnih predizbornih slogana stranke. Stranica je krajnje fokusirana na aktivnosti predsjednika stranke iako se u prvom planu sporadično pojavljuje i Željka Cvijanović. Ovaj način javnog predstavljanja stranke može ukazivati na ciljano biračko tijelo i članstvo kojem se ova stranka obraća, i na možda jedno od važnih pitanja za socijaldemokratske stranke u Bosni i Hercegovini – pitanje demokracije unutar same stranke.

Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine (SDP BiH)

Statut SDP-a BiH ističe kako su sve funkcije u stranci jednako dostupne ženama i muškarcima. Predviđeno je formiranje posebne organizacije žena – Foruma žena SDP-a BiH, te formiranje i drugih organizacionih oblika – Foruma mladih, Foruma sindikalnih aktivista i aktivistica, te Foruma seniora. Nekoliko odredbi je posvećeno osiguranju rodne ravnopravnosti, kao što su odredba o potpredsjednicima stranke ili Glavnom odboru, u koji se bira „najmanje 20 posto predstavnika svakog od konstitutivnih naroda, najmanje 3 posto predstavnika iz reda ostalih naroda koji žive u BiH, najmanje 35 posto manje zastupljenog spola, najmanje 30 posto članova do 35

godina starosti i najmanje 10 posto članova preko 60 godina starosti". Kvote o zastupljenosti manje zastupljenog spola primjenjuju se na sve nivoe organiziranja stranke. Statut ima i posebnu odredbu o rodno osviještenoj terminologiji.

Politički program ima cijelo poglavlje posvećeno jednakosti spolova i žena u politici u kojem se ističe da se SDPBiH zalaže za puno uvažavanje ličnog opredjeljenja žena i muškaraca u njihovom javnom i privatnom životu; uvažava činjenicu da žene i muškarci imaju svoja specifična iskustva i viđenja, i potpuno uvažava spolne razlike, koje ne smiju biti uzrokom socijalnih razlika; da je stranka opredijeljena za stvaranje jednakih mogućnosti i šansi i za žene i za muškarce, i podržava svaku akciju i zahtjev za ravnopravnom podjelom moći i odgovornosti, kao uvjet koji doprinosi poboljšanju stanja ljudskih prava i sloboda. Navodi se zalaganje za izjednačavanje vrednovanja rada u domaćinstvu; prava žena da odlučuju o svojim odnosima, majčinstvu, reproduktivnim pravima; za promjenu sadašnjeg položaja majčinstva u korist partnerskog roditeljstva; za dostupnost zdravstvene zaštite i svih oblika zaštite reproduktivnih prava, mogućnost legalne i medicinski sigurne kontracepcije i prava na abortus; osiguranje pravne zaštite i sl.; podržava borbu protiv nasilja nad ženama i djecom, posebno borbu protiv porodičnog nasilja; i zalaže se za jačanje i stvaranje institucija sistema u borbi protiv nasilja u porodici i društvu uopće itd.

Web stranica SDP-a BiH dostupna je samo u latiničnom pismu. U najvećem dijelu je posvećena predizbornoj kampanji koja je ciljala ukazati na pomake učinjene u vrijeme SDP-ovog učešća na poziciji i vlasti, a koja je, čini se, usmjerena više prema članovima i

simpatizerima stranke a manje prema građanima i biračima. Sadržava veliki broj dokumenata koji integriraju pitanje rodne ravnopravnosti (Statut, Program, Manifest). Istovremeno, malo je ženskih lica koja su prvom planu.

Demokratska fronta – Željko Komšić

Manifestno DF se zalaže za državu „jednakih, i naroda i građana, decentraliziranu državu kao moderan demokratski i evropski oblik državnoga ustrojstva, za državu socijalne pravde“.

Statut predviđa osiguranje spolne zastupljenosti u svim organima stranke na svim nivoima, uključujući i pravilo da će nadležni organ stranke svojom odlukom o kandidiranju i izboru članova organa osigurati mehanizme za ostvarivanje adekvatne rodne zastupljenosti prema kojima bi u organima stranke bilo najmanje 30 posto članova manje zastupljenog spola. Nadalje, Statut predviđa mogućnost osnivanja interesnih grupa unutar stranke, uključujući organizaciju žena. Statut kaže: „Stranka može imati organizaciju žena. Naziv organizacije, način i oblici organiziranja žena utvrđuju se odlukom Glavnog odbora stranke.“ Afirmacija rodne ravnopravnosti se spominje kao jedan od osnovnih principa rada stranke, istovremeno s borbom za zaštitu marginaliziranih grupa.

Manifest stranke ne spominje niti u jednoj riječi žene ili rodnu ravnopravnost. Pod jednakopravnošću i jednakim mogućnostima Manifest podrazumijeva jedino generalnu etničku jednakopravnost,

te se kaže: „Držimo da svaka osoba treba imati jednak pristup ukupnom spektru temeljnih prava i sloboda, odnosno da sve društveno-političke funkcije ili položaji, kao i profesionalne pozicije, moraju biti otvoreni za sve pod uvjetima jednakih mogućnosti.“ Od sedam programskih dokumenata iz različitih oblasti samo dokument iz oblasti socijalne politike ukazuje na specifične probleme žena, i to onda kad ukazuje na problem majki porodilja.

Web stranica je dostupna samo u latiničnom pismu. Veliki broj sadržaja fokusiran je na predsjednika stranke, kao i sami naziv stranke Demokratska fronta – Željko Komšić, što je zanimljivo sa stanovišta demokratije unutar same stranke. Na oficijelnoj web i Facebook stranici većina lica su muška. Većina sadržaja vezana je za Željku Komšića ili Emira Suljagića.

Naša stranka

Naša stranka se deklarira kao stranka socijal-liberalne orijentacije. Kaže se: „Mi vjerujemo u društvo solidarnosti i socijalne pravde, vladavinu prava i širokih građanskih sloboda.“ Na web stranici nisu dostupni statut ili program stranke, ali je vidljivo da u Predsjedništvu stranke ima 7 žena od 15 članova, odnosno 9 žena od 26 članova u Glavnom odboru. Stranka ima 8 programskih dokumenata (Pravda i zakonodavstvo, Ekonomija i zapošljavanje, Obrazovanje, Zdravstvo, Urbanizam i komunalne politike, Državno uređenje, Ekologija i Kultura), od kojih se rodna ravnopravnost ili ženska prava spominju uglavnom posredno, ističući zaštitu ljudskih prava.

Web stranica je dostupna u latinici. Okrenuta je promociji rješenja (programskih dokumenata), a pokazuje na veći broj i žena i muškaraca koji su učestvovali u kampanji kroz direktan kontakt s građanima, biračima, ne samo članovima i simpatizerima stranke.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Kako bi se donio zaključak kakav je odnos socijaldemokratskih partija prema pitanju (ne)jednakosti, a naročito prema pitanjima rodne ravnopravnosti, trebalo bi pristupiti mnogo studioznijem ispitivanju stranačkih programa, ali i prakse, naročito u periodu kada su stranke participirale u vlasti. Ovakvo ispitivanje moralo bi se fokusirati na (programske) stavove i rješenja koja pojedine stranke zagovaraju u odnosu na cijeli niz pitanja koja su bitna ženama, npr. stavovi i rješenja u odnosu na smanjenje nezaposlenosti, naročito nezaposlenosti žena; ostvarivanje prava na plaću i doprinose, a naročito pitanje jednakih plaća za žene, položaja žena u djelatnostima koje više zapošljavaju žene (npr. uslužne djelatnosti), neplaćenog ženskog rada; ostvarivanje socijalnih prava i pristupa servisima, a naročito pitanja porodijske zaštite i naknade, brige o djeci i starima; ali i druga pitanja koja se odnose na strategiju ekonomskog razvoja, mjere izlaska iz krize, a naročito mjere štednje, te pitanja kakva je bila pozicija ovih stranaka u odgovoru na katastrofalne poplave ili socijalne neredе i građanske plenumе s početka 2014. godine.

Zasad je moguće zaključiti da sve stranke, na prvi pogled, imaju neke mjere u statutima koje se odnose na rodne kvote, te, sa

izuzetkom SDP-a, imaju samo mali broj političkih stavova ili mjera koje nude u svojim političkim programima, a koje su orijentirane prema ženama ili rodnoj ravnopravnosti. Čini se izuzetno neobičnim da stranke postupaju na ovaj način s obzirom na to da žene čine polovinu biračkog tijela. Čini se, a i istraživanja ukazuju: „Biračko tijelo do sada nije bilo u mogućnosti da razlikuje političke partije koje se istinski posvećuju pitanjima ravnopravnosti spolova od onih koje su prema tom pitanju poprilično neutralne“ (Agencija za ravnopravnost spolova i OSCE misija u BiH, 2014). Istovremeno, dosadašnje kampanje u Bosni i Hercegovini su možda pokazivale da se izbori ne dobivaju na političkim programima i rješenjima koja se nude.

Kriza ljevice je pitanje o kojem raspravljaju brojni autori u Evropi i regiji. Čini se da ljevica nema alternativni pogled na kapitalizam, ekonomiju, te izbjegava da se odredi prema izazovima nove ekonomije, globalizacije, promjene društvene strukture. Ljevica mora razmotriti svoje dosadašnje djelovanje i dati nova, drugačija rješenja, u odnosu na vrtlog neoliberalnih ideja i mjera u koje su uvučena naša društva. Takva nova i drugačija rješenja neće biti moguće naći ako ljevica ne uđe u kritiku same sebe i svojeg djelovanja, analizirajući svoje dosadašnje pristupe, uključujući i one usmjerene na pitanja rodne ravnopravnosti i ženske političke participacije u svojim redovima, kao i programima i mjerama koje zagovaraju u političkim procesima.

PREPORUKE

- Lijeve, odnosno socijaldemokratske stranke, moraju krenuti u kritičku analizu svojih programskih dokumenata, rješenja, ali i praksi u djelovanju, naročito kada govorimo o kapitalizmu, ekonomiji, socijalnoj sigurnosti i pravdi, ostvarivanju jednakosti za sve itd. Treba razmotriti pitanje demokratizacije stranaka iznutra, odnosa stranaka prema biračima, naročito uvažavajući potrebu stalnog prisustva na terenu, ne samo među simpatizerima i članovima stranke nego i među građanima i izvan predizbornog perioda;
- U kritičkoj analizi naročito razmotriti stranačku poziciju i efekte takve pozicije na pitanja ženske/rodne neravnopravnosti, uključujući ženske političke participacije u organima stranke, ali i na pozicijama u vlasti. Potrebno je preispitati efekte postojećih mehanizama rodne ravnopravnosti u strankama, uključujući kvote za stranačke strukture, te posebne organizacione strukture, kao što su forumi žena;
- Zadržati obaveznu rodnu kvotu u stranačkim statutima, te je usaglasiti sa kvotom iz Izbornog zakona i Zakona o ravnopravnosti spolova od najmanje 40 posto manje zastupljenog spola. Izmijeniti statute ciljajući na uspostavljanje obaveze integriranja inicijativa ženskih foruma na dnevni red predsjedništava stranaka, te obavezno razmatranje ženske perspektive kod dizajniranja stranačkih programa i aktivnosti, uspostavljanje drugih rodno senzitivnih pravila i procedura;

- Stranačkom politikom integrirati obavezu da se u medijskim nastupima, kao i javnoj prezentaciji stranaka, uvede obaveza redovnog javnog prisustva političarki koje će ravnopravno zastupati stavove stranke, a naročito u predizbornom periodu, u procentu od najmanje 40 posto stranačkih medijskih sadržaja;
- Insistirati na ustavnoj i zakonskoj reformi kojom će se ukloniti svi preostali oblici rodne diskriminacije u propisima, uključujući:
 - a.) Harmoniziranje propisa koji reguliraju finansiranje, kandidiranje, vođenje kampanja i izborni proces te imenovanje na funkcije u izvršnoj vlasti sa Zakonom o ravnopravnosti spolova, uključujući propisanu najnižu rodnu kvotu od 40 posto manje zastupljenog spola.
 - b.) Zalagati se za demokratske mehanizme u propisima, kao što su otvorene izborne liste, te izmjene Izbornog zakona koje će težiti podizanju izbornog praga, okrupnjivanju izbornih jedinica, ukidanju kompenzacijskih mandata ili korištenju kompenzacijskih mandata za osiguravanje ženske političke participacije u zakonodavnim tijelima u Bosne i Hercegovine.
 - c.) Propisivanje oštrih sankcija za političke stranke koje ne provode propise o rodnoj ravnopravnosti, a naročito kod predlaganja i imenovanja vlada, kao što su npr. uskraćivanje sredstava za finansiranje političkih stranaka iz javnih budžeta, finansijske kazne, ograničavanje pristupa javnim medijskim servisima, javno obznanjivanje rodno nesenzitivne politike itd.

SOCIJALDEMOKRACIJA I RELIGIJA

Prof. dr. Mile Babić

UVODNA NAPOMENA

Socijaldemokracija se javlja u Zapadnoj Europi početkom druge polovice 19. stoljeća. Kao začetak borbe za socijalnu pravdu treba spomenuti *Komunistički manifest*, koji su 1848. objavili Karl Marx i Friedrich Engels. Oni žele proleterskom revolucijom srušiti kapitalizam te uspostaviti socijalizam, koji će prijeći u komunizam (besklasno društvo). Od svoga početka do Drugoga svjetskog rata socijaldemokracija je imala dvije struje: *reformističku* (u Zapadnoj Europi) i *revolucionarnu* (marksističku). Tek je 1951. ustanovljenjem socijalističke internacionale sasvim napušten revolucionarni koncept u korist socijaldemokracije s temeljnim vrijednostima: sloboda, ravnopravnost, solidarnost.

Kad je riječ o odnosu socijaldemokracije i religije, treba reći da se radničko pitanje pojavilo u Zapadnoj Europi zahvaljujući prvoj industrijskoj revoluciji, koja je od kraja 18. do sredine 19. stoljeća temeljito promijenila prethodni politički, gospodarski i društveni

sustav. Promjene izazvane primjenom parnoga stroja nazivaju se prvom industrijskom revolucijom. Tada nastaju tvornice zahvaljujući novim izumima i odvija se postupan prijelaz iz staroga feudalnog u moderno građansko društvo. Primjenom strojeva u proizvodnji na selu dolazi do agrarne revolucije. Seljaci dolaze u gradove i zapošljavaju se kao radnici u tvornicama. Nastaju velike socijalne razlike između bogatih poslodavaca i obespravljenih radnika. Na jednoj strani imamo *proletarijat* (lat. *proletarius*), to jest klasu nadničara (industrijskih radnika) u kapitalističkom društvu koji prodaju svoj rad jer nemaju nikakva posjeda, nikakva, dakle, privatnoga vlasništva. Za njihovu se ravnopravnost zalažu K. Marx i F. Engels 1848, a Katolička crkva – to je važno imati na umu – zalaže se za ravnopravnost radnika svojom prvom socijalnom enciklikom *Rerum novarum*, koju je 1891. objavio papa Leon XIII. Socijaldemokracija se javlja u Bosni i Hercegovini 1909. kad je osnovana Socijaldemokratska stranka BiH neposredno nakon aneksije. O modernoj socijaldemokraciji u Bosni i Hercegovini može se govoriti tek nakon prijelaza iz socijalističkoga i jednostranačkoga sustava u demokratski i višestranački, što se zbiva 1990. Socijaldemokratska partija BiH nastala je 1992. transformacijom Saveza komunista BiH i u svoj je program preuzela modernu socijaldemokratsku, proeuropsku orijentaciju.

Nakon *Uvodne napomene* pitanje glasi: jesu li socijaldemokracija i religija spojive ili se njih dvije uzajamno isključuju? Uzajamna isključivost postupno nestaje tek nakon Drugoga svjetskog rata i pritom je važno istaknuti da 1951. počinje egzistirati moderna europska socijaldemokracija i ono što danas zovemo Europska unija, po mom sudu dosad najbolji humanistički projekt u svijetu. S druge strane, povijest

Europe i povijest Bosne i Hercegovine pokazuju da su nacija i religija tijesno povezane, skoro nerazdvojive, tako se barem do danas događalo. Budući da znamo da su europski nacionalizmi odveli Europu u dva svjetska rata i tako je pretvorili iz nekadašnjega političkog centra u periferiju političkoga zbivanja, nameće se temeljno pitanje koje glasi: kako se religija odnosila prema nacionalizmu, osobito u njegovim ekstremnim oblicima: nacizmu i fašizmu. Pritom imamo na umu da su nacionalizmi odveli Bosnu i Hercegovinu i u najnoviji rat (1992-1995).

RELIGIJA I NACIONALIZAM

Pogledamo li povijest zapadnoga kršćanstva, možemo ustanoviti neke temeljne promjene. Kršćanstvo je bilo progonjeno sve do cara Konstantina (do Milanskoga edikta 313). Tada je proglašeno dopuštenom religijom (*religio licita*). Već u istome stoljeću, godine 380. za vrijeme cara Teodozija, proglašeno je državnom religijom. Rimsko Carstvo uvijek je imalo svoju državnu religiju. To je do 313. bila rimska religija, a nakon toga to postupno postaje kršćanstvo, koje je postalo državnom religijom. To je bilo zapravo jedinstvo politike i religije, jer je religija – kao državna stvar, kao državna ideologija – legitimirala politiku. Kratko rečeno, državna religija je davala legitimitet državnoj politici. Država u kojoj je kršćanstvo bilo državna religija štitila je samo pripadnike kršćanske religije, a pripadnike drugih religija progonila. Tako su u srednjem vijeku vođeni vjerski (religijski) ratovi. Kršćani su ratovali protiv muslimana i međusobno. Ne samo to. Kršćani su progonili heretike, to jest one koji su u nekim pitanjima odstupali od kršćanske vjere.

Moderna država nastaje *sekularizacijom*, što znači svojim postupnim odvajanjem od religije. Prva faza te sekularizacije događa se krajem 11. stoljeća za vrijeme pape Grgura VII. Tada dolazi do odvajanja svjetovne (sekularne, carske) od duhovne (spiritualne, papinske) vlasti. Svjetovna vlast je nadležna za svjetovne i vremenite stvari (svjetovna i vremenita dobra), a duhovna za vječno dobro (za vječno čovjekovo spasenje). Svjetovna vlast je nadležna za politički poredak (*ordo politicus*), a duhovna za duhovni poredak. Sukobi među njima (između pape i cara, između gvelfa i gibelina) trajali su preko sto godina. Obje su vlasti težile za supremacijom. Papinska vlast smatrala se višom od svjetovne, jer je cilj papinske vlasti (vječno spasenje) bio viši od cilja svjetovne vlasti (vremenitoga dobra). Obje se vlasti pozivaju na kršćansku religiju, što znači da je kršćanstvo davalo legitimitet (opravdanje) objema vlastima.

Iz navedenoga možemo zaključiti da su reforme što ih je započeo papa Grgur VII. tzv. sporom o investituri vodile k odvajanju politike od religije u jedinstvenom kršćanskom svijetu, u jednom religiozno-političkom jedinstvu, koje se nazivalo *res publica christiana* (javna kršćanska stvar), u jednom kršćanskom svijetu. Odvajanje politike od religije politički filozofi i povjesničari smatraju prvom fazom sekularizacije, jer moderna država nastaje kao rezultat sekularizacije započete krajem 11. stoljeća.

Druga faza sekularizacije odvija se za vrijeme konfesionalnih ratova između katolika i protestanata nakon pojave Martina Luthera (nakon reformacije). Za vrijeme Tridesetogodišnjega rata (1618-1648) između katolika i protestanata, dakle između dviju kršćanskih

konfesija, događalo se religijsko (konfesionalno) čišćenje koje se očitovalo u izreci *cuius regio eius religio* (čija regija, njegova religija). Ako u jednoj regiji pobijede katolici, iz nje su protjerani protestanti, i obratno. To konfesionalno čišćenje proizlazilo je iz same logike tadašnjega društveno-političkog uređenja po kojem je država morala imati svoju državnu religiju (konfesiju). U konfesionalnim ratovima oni koji ne pripadaju državnoj konfesiji bili su u početku ubijani i protjerivani, a kasnije su im dopustili humano preseljenje, što su oni tada nazivali beneficijem iseljenja (*beneficium emigrationis*). Do mira je moglo doći samo tako da se država odvoji od religije, da više nema svoju državnu religiju, da postane posve svjetovna (sekularna) država i da više ne traži legitimaciju od religije, tako da sve religije budu jednake pred državom i pred njezinim zakonima, da država nijednu ne privilegira niti potiskuje. Religija više nije državna stvar, nego stvar društva i stvar čovjeka pojedinca.

Odvajanje države od religije veliko je dostignuće za slobodu čovjeka pojedinca jer Francuska revolucija u svojoj *Deklaraciji o ljudskim pravima* (1789) ističe slobodu konfesije (vjeroispovijesti) kao temeljnu slobodu, dakle slobodu religije. Država više nikome ne nameće religiju niti svoj svjetonazor (jer ga više nema), nego je svaki čovjek (građanin) slobodan po svojoj savjesti pripadati ovoj ili onoj religiji, ovom ili onom svjetonazoru, ili ne pripadati nijednoj religiji niti svjetonazoru. Moderna država, nastala nakon Francuske revolucije, svoj legitimitet ne dobiva više od religije, nego od čovjeka pojedinca, od *individuuma*. Država je sada legitimna ako štiti ono što je svim ljudima zajedničko, a svima je zajedničko *ljudsko dostojanstvo*. U to ljudsko dostojanstvo spada i *ljudski um*, koji je također svim ljudima

zajednički. Štititi ljudsko dostojanstvo svakoga čovjeka znači zapravo štititi ljudska prava svakoga čovjeka, kratko rečeno, slobodu i jednakost svakoga čovjeka. U modernoj se državi prvi put javlja građansko društvo, koje se razlikuje od države po tome što država štiti ono što je svim ljudima zajedničko (svim državljanima, svim građanima), a građansko društvo štiti ono po čemu se ljudi razlikuju. Prema tome, država štiti opće dobro, a građansko društvo štiti posebno dobro.

U svom jeziku rabimo riječ *građanin* kad mislimo na pripadnika građanskoga društva i na pripadnika države. Ali se iz konteksta može vidjeti na što mislimo. Nijemci za pripadnika građanskoga društva kažu *građanin* (*Bürger*), a za državljanina kažu *državni građanin* (*Staatsbürger*). Francuzi također prave razliku između *bourgeoisa* (građanin) i *citoyena* (državljanin, građanin). Romanski se jezici oslanjaju na latinski, u kojem riječ *država* (*civitas*) i *građanin* (*cives*) imaju isti korijen. Englezi za državljanina rabe *citizen*, a za građanina *civil*. Važno je, dakle, znati kada mislimo na građanina kao pripadnika građanskoga društva (na onoga koji se zalaže za posebno dobro), a kada na građanina kao pripadnika države (na onoga koji se zalaže za opće dobro).

Nakon Francuske revolucije religija više nije državna stvar (nije zajednička stvar, jer svi građani nisu pripadnici jedne religije), nego ona spada u građansko društvo, u ono područje u kojem se ljudi razlikuju i zalažu za svoje posebno dobro. Ali ne smije biti sukoba između zalaganja za opće dobro (države) i zalaganja za posebno dobro (građanskoga društva). Dva temeljna principa demokracije su *sloboda* i *jednakost*. Svi su ljudi slobodni i svi su jednako slobodni.

Svaki čovjek ima pravo (koje mu jamči država) na jednak sustav temeljnih sloboda.

Kad je prije Francuske revolucije religija bila državna stvar, onda je ona bila princip integracije države, princip jedinstva, ono što se kaže *duh jedne države*. Kada se pojavilo više religija u istoj državi, religija je postala duh razdora u državi, a ne duh jedinstva, kako je to već primijetio K. Marx. Zato ona ne može više biti duh države, nego duh građanskoga društva u kojem se svatko zauzima za svoje posebno dobro. Duh općega (zajedničkoga) ne nalazi se više u religiji, nego u državi. Religija je slobodna od države na dva načina: po sadržaju svoga nauka i po svojoj organizaciji.

Nakon Francuske revolucije javlja se nacija kao nova integrativna moć koja želi zauzeti mjesto nekadašnje religije u nekadašnjoj (pred-modernoj) državi. Tako nastaju nacionalne države. Proces sekularizacije države (njezinoga postupnog odvajanja od religije) nakon svoje prve faze, krajem 11. stoljeća, vodio je u drugu fazu, koja je dovela do *konfesionaliziranja* kršćanstva, do nastanka više konfesija unutar jedne kršćanske religije. Upravo to konfesionaliziranje – po povjesničaru i filozofu Heinzu Schillingu – vodi k isticanju konfesionalnoga identiteta i time neizravnu isticanju modernoga nacionalnog identiteta. U tom konfesionalnom razdoblju religija (konfesija) imala je ključnu ulogu u povezivanju društva, govorilo se o „*religio vinculum societatis*“ (o religiji kao vezi društva). Konfesionalni identitet bio je rani oblik nacionalnoga identiteta. Nakon konfesionalnoga identiteta u 16. i 17. stoljeću dolazi prosvjetiteljstvo u 18. stoljeću i moderne nacionalne države u 19. stoljeću. Prosvjetiteljstvo je istaknulo

slobodnoga pojedinca, koji se emancipirao od vanjskih sila (pritisaka), ali ti slobodni pojedinci trebaju moć koja ih povezuje, a nju su našli u naciji, to jest u nacionalnoj državi. Zato u novom vijeku imamo dvije krajnosti: individualizam (slobodni pojedinac koji ne pripada nikome) i nacionalizam (ili neki drugi kolektivizam).

Zadaća je današnje političke filozofije da stvaralački nađe uzajamnu isključivost između individualizma i kolektivizma, između individuuma koji ne priznaje nikakvu pripadnost i kolektiva koji čovjeka pojedinca svodi na svoga pukog člana. Oba su ekstrema nasilna i prouzroče neizrecivu patnju ljudima. Jednostavno vode razaranju ljudskoga i sveukupnoga života.

Europski nacionalizmi koji su imali imperijalne i kolonijalne težnje odveli su Europu u Prvi svjetski rat, a najgori oblici nacionalizma (fašizam i nacizam) te komunizam kao staljinizam odveli su Europu u Drugi svjetski rat (dosad najveću katastrofu). Najnoviji rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) proizvele su nacionalne ideologije. Kad kažem nacionalizam, onda pod time mislim na uvjerenje da se jedan narod u ontološkom (bitnom) i u svakom drugom smislu smatra višim od drugih naroda. Takvi nacionalizmi vode u ratove i u nasilje. Nije nacionalizam ako ljudi, poput Herdera, zastupaju ravnopravnost svih ljudi i svih naroda. No problem je u tome što naši nacionalizmi i danas u Bosni i Hercegovini dokazuju da je njihov narod *protološka* (primarna, prvotna) stvarnost, te da je on i *eshatološka* (posljednja) stvarnost. Drugi narodi nisu zavrijedili da se zovu narodima niti modernim nacijama. Da stvar bude gora, Dejtonski mirovni sporazum (1995)

ojačao je nacionalizme u Bosni i Hercegovini, a nije ih eliminirao, jer je kolektivu dao prava neusporedivo veća nego čovjeku pojedincu.

Danas u Bosni i Hercegovini na političkoj sceni imamo *etnički nacionalizam*, koji je trajno retrogradan jer ne prihvaća temeljne principe moderne demokracije – slobodu i jednakost svakoga čovjeka (građanina). Tako danas imamo nacionalne vrhuške u Bosni i Hercegovini koje gaze temeljna ljudska prava ne samo pripadnika drugih naroda nego još više svoga vlastitoga. Nacionalni vođe u Bosni i Hercegovini zaboravljaju da vlast koja gazi ljudska prava, moralne principe i tradicionalne vrijednosti svakoga naroda u BiH pretvara samu sebe u razbojničku družinu. Etnički nacionalizam u Bosni i Hercegovini razara sve vrijednosti i vodi uzajamnoj mržnji i ubijanju, a time u zajedničku propast. Danas, na primjer, u Kanadi/Quebecu (piše Charles Taylor) vlada liberalni nacionalizam, koji je bitno bolji od onoga etničkoga u Bosni i Hercegovini jer liberalni poštuje ljudska prava svakoga pojedinca i sva dostignuća liberalne demokracije, te još dodatno želi afirmirati svoju nacionalnu zajednicu i svoju nacionalnu kulturu. To dvoje je spojivo. Svaka država – ako je demokratska – mora najprije poštivati ljudsko dostojanstvo svakoga građanina i građanke, ono što nam je svima zajedničko, pa onda ono po čemu se razlikujemo (nacionalna i kulturna prava).

Kršćanstvo je u Europi i u Bosni i Hercegovini bilo i ostalo tijesno povezano, bolje rečeno, sraslo s nacijom i nacionalizmom (to vrijedi i za druge religije u BiH). Ovdajšnje religije relativno su se uspješno suprotstavile komunističkoj ideologiji, ali nisu uspjele nadvladati najmoćniju modernu ideologiju – nacionalizam. Citiram istaknutog

povjesničara Ivu Banca što kaže o Katoličkoj crkvi, a što vrijedi – *mutatis mutandis* – i za ostale religije u Bosni i Hercegovini: „S učincima nacionalizma – najmoćnije moderne ideologije – bilo je znatno teže. Kao masovna sekularna religija nacionalizam je u razdoblju modernosti unio svoj kult naciju u srce kršćanstva“ (str. 154). S Bancem se slaže poznati bosanskohercegovački povjesničar Dubravko Lovrenović, koji tvrdi: „Ideologija nacije svoj je pandan dobila u teologiji nacije. U drevne religijske predodžbe uselio se nacionalni bog i otamo ga više nitko, čak ni komunisti, nije uspio istjerati“ (str. 33).

TREBA LI SE SOCIJALDEMOKRACIJA PRILAGODITI RELIGIJI ILI ZAHTIJEVATI PROMJENU POLOŽAJA RELIGIJE?

Socijaldemokracija se ne treba ni prilagođavati religiji niti zahtijevati promjenu njezina položaja, nego treba usvojiti tri principa koji vladaju u odnosu između države i religije na prostoru Europske unije. Prvi princip jest *princip religiozne slobode i jednakosti pojedinca*. Pojedinač posjeduje temeljnu slobodu, to je sloboda savjesti, a iz te slobode ima pravo pripadati ili ne pripadati ovoj ili onoj religiji, ovom ili onom svjetonazoru. Može biti ateist, agnostik i slično. Ne smije zbog svoga svjetonazora biti diskriminiran. Drugi princip jest *princip odvojenosti države (politike) od religije*. Time se priznaje odvojenost religije od države i autonomija religije. Religija autonomno odlučuje o sadržaju vjere (o nauku, dogmama, obredima i sl.) i o

svojoj organizaciji. Treći princip jest *princip suradnje države i religije* na pitanjima koja su važna za obje.

Stvarno stanje u Bosni i Hercegovini danas je posve natražno jer su religija i nacija tijesno srasle. Religiozni prvaci govore kao zaštitnici nacije, a politički prvaci kao zaštitnici religije. Moć je iz državnih institucija preselila u središte nacije i religije, što je negacija demokracije. Nosioци službi u državnim institucijama ne čine ono što je dobro za sve građane, nego samo ono što im naredi njihov stranački vođa, koji zastupa i naciju i religiju. Takvu pojavu sociolog Dino Abazović naziva religijskim nacionalizmom, koji je velika prepreka na putu prema demokraciji. Religijski nacionalizam pretvara religiju u osnovu svoga nacionalnoga identiteta, dakle pretvara religiju u instrument nacionalne politike. Religijski nacionalizam negira slobodu čovjeka pojedinca (građanina), jer građane pretvara u puke članove nacionalnoga i religijskoga kolektiva. Religija koja je postala puko sredstvo nacionalne politike, koja je nacionalizirana, to jest nacionalno instrumentalizirana, izdaje svoju bit, svoj univerzalni cilj: ljubav prema Bogu i bližnjemu. Čin vjere jest čin pojedinca, a ne kolektiva, jer samo pojedinac može vjerovati.

Jedna je krajnost kad nacionalne politike u Bosni i Hercegovini privilegiraju religiju i tako je instrumentaliziraju, a druga je kad se politička vlast odnosi prema religiji i naciji na socijalistički način, onako kako je to bilo u razdoblju od 1945. do 1990. Nisu religija i nacija zlo koje treba ukloniti s ovoga svijeta. Nacionalne su vrijednosti partikularne i kao takve treba ih poštivati i razvijati, ali one moraju biti usklađene s univerzalnim (općeljudskim) vrijednostima. Prema tome,

ne smije nacija biti iznad čovjeka, ona je radi čovjeka. Religijske su vrijednosti u svojoj osnovi univerzalne. Zato je žalosno vidjeti kako predstavnici religija u Bosni i Hercegovini svoje univerzalne religije pretvaraju u instrumente svoje partikularne, nacionalne politike, i tako svjesno ili nesvjesno zaboravljaju da je religija sredstvo čovjekova spasenja.

ODNOS LIJEVE POLITIČKE OPCJE PREMA RELIGIJI

Istina je da je komunizam bio agresivan prema religiji, ali je istina i da je religija bila često izvor konzervativnih ideja i opredjeljenja. Danas se moramo osloboditi od desnoga i od lijevoga ekstremizma, od nacionalizma, koji svoj vrhunac postiže u fašizmu i nacizmu, i od komunizma u liku staljinizma. Obje su ideologije proizvele koncentracijske logore, moderne tvornice smrti. Danas već imamo povijesna istraživanja (Petar Jeleč, Ivo Banac, Ivo Goldstein i drugi) koja nepristrano pokazuju koliko je religija za vrijeme Drugoga svjetskog rata i nakon njega bila na strani nacionalizma, a koliko nije. Vidimo da u okviru religije postoji pluralizam: oni koji su za nacionalizam i oni koji nisu, i mnogi između tih dviju opcija. Tako i u okviru komunističkoga pokreta postoji pluralizam, oni koji su protiv religije kao takve i oni koji se ne protive njezinu postojanju.

Socijaldemokracija ima obvezu kritički misliti, a to znači nepristrano razlučivati što je dobro i zlo kod nas, a što je dobro i zlo kod drugih. Linija između dobra i zla ne ide između pojedinih nacija i ideologija, nego kroz srce svakoga čovjeka pojedinca. Nitko nije sto

postojat će i za zlo. Čovjek je biće sposobno i za dobro i za zlo.

U Bosni i Hercegovini imamo uglavnom jednu krajnost: svođenje svih pripadnosti na nacionalnu. Isticanjem samo nacionalne (kolektivne) pripadnosti poriče se sloboda čovjeka pojedinca te se čovjek svodi na pukoga člana svoga nacionalnog kolektiva. Kad je riječ o religijskoj pripadnosti, onda sociolozi uočavaju sve češću pojavu religijske pripadnosti koja ne uključuje vjeru. Engleski se to kaže *belonging without believing* (pripadanje bez vjerovanja). Ljudi se osjećaju ili katolicima, ili pravoslavicima, ili muslimanima, a nemaju vjere, dakle ne vjeruju u Boga. Često upravo oni koji nam nametljivo ističu svoju religijsku pripadnost nemaju vjere, nisu uopće vjernici. Ljudi koji su postali katolici samo zbog potrebe da pripadaju nekoj skupini ili kolektivu, koji cijelo svoje biće poistovjećuju sa svojom religijskom pripadnošću, koji ne mogu nadići svoju religijsku pripadnost, koji nisu otvoreni univerzalnoj stvarnosti koju zovemo Bogom, razaraju svoju vlastitu individualnost i osobnost. Oni su prestali biti slobodni pojedinci jer su postali puki pripadnici, članovi svoga kolektiva. Jasnije rečeno, danas imamo sve više pripadnika, a sve manje vjernika.

Nacionalna pripadnost koja se željela pošto-poto teritorijalizirati vodila je etničkom čišćenju u Bosni i Hercegovini za vrijeme najnovijega rata. Apsolutizirati bilo koju pripadnost (religijsku, nacionalnu, političku, državnu i sl.) krajnost je koja nas vodi u opću propast. No u toj krajnosti ipak ima dio istine, jer to dokazuje da nijedan čovjek ne može živjeti bez nekoga oblika pripadnosti. Svaki čovjek ima razne pripadnosti, ali ne smije biti zarobljenik nijedne od njih, nego treba

istodobno pripadati i nadilaziti tu pripadnost. Htjeti poništiti svaku pripadnost, naglašavati da je svaki čovjek samo pojedinac, samo duhovno i slobodno biće, biće koje je otvoreno univerzumu, univerzalnoj stvarnosti, a ne priznavati da čovjek živi u konkretnome svijetu (u prostoru, vremenu i zajednici), ne poduzimati ništa na poboljšanju ovoga svijeta, vodi u prazni univerzalizam, koji se očituje u sljedećem: ako netko tvrdi da voli sve ljude, čovječanstvo, a pritom ne voli nijednoga konkretnoga čovjeka, ne može navesti kojega konkretnog čovjeka voli, onda je to prazni univerzalizam, prazna ljubav. U ime takvoga univerzalizma ubijeni su milijuni ljudi.

Socijaldemokracija će se najprije zalagati za dosljedno i učinkovito poštivanje ljudskih prava. Poštivanje ljudskih prava mora biti bezuvjetno, dakle bez onoga *ako*. Zatim će poštivati religijska i nacionalna prava, religijski i nacionalni identitet. Kratko rečeno, najprije individualni identitet, pa onda kolektivni, bez uzajamne isključivosti i svođenja jednoga na drugi. Svako je svođenje oblik nasilja nad čovjekom.

ODNOS SOCIJALDEMOKRACIJE PREMA POSTOJEĆOJ SITUACIJI U ZEMLJI

Protiv negativnih tendencija u društvu i u državi treba se boriti na dva načina: putem pravne države i osobnoga angažmana na tim objema razinama. To zahtijeva temeljite institucionalne promjene, jednako kao i temeljite promjene mentaliteta ljudi. Da bi država postala pravna, mora nastojati da njezini zakoni budu pravedni, jer nijedan pravni

sustav nikad nije istovjetan s pravdom. Ni u jednoj državi zakoni nisu istovjetni sa samom pravdom, dakle nikad nisu posve pravedni. Zato je obveza državnih institucija stalno usklađivanje svih zakona s pravdom. Tri državne vlasti (zakonodavna, sudska, izvršna) moraju biti u tom smislu učinkovite, ali nijedna u Bosni i Hercegovini ne funkcionira u dovoljnoj mjeri.

Zakoni u Bosni i Hercegovini toliko su nepravedni da oni omogućuju podjele svake vrste, koje vode u sukobe, nejednakosti (nacionalnu, ekonomsku, obrazovnu, socijalnu i sl.), dok opće dobro pretvaraju u sredstvo za uvećanje posebnih dobara. Cijela država ne služi svim ljudima, narodima i nacionalnim manjinama, nego povoljanoj grupi. Imamo grupu bogatih i golemu većinu siromašnih građana. Bogati se mogu školovati i obrazovati, a siromašnima to nije moguće. U obrazovnom sustavu ljudi stječu ideologizirano (lažno) znanje umjesto istinitoga, koje oslobađa od laži i predrasuda. Tako korupcija i organizirani kriminal vladaju ne samo u društvu nego i u svim državnim institucijama.

Dva temeljna principa demokracije – sloboda i jednakost – samo su djelomično prisutna u Bosni i Hercegovini. Tri državne vlasti ne garantiraju slobodu svakome čovjeku (građaninu), nego je čak gaze. Umjesto principa jednakosti, one šire princip nejednakosti jer ne garantiraju jednakost svakom čovjeku u svakom dijelu države. U Bosni i Hercegovini imamo tri konstitutivna (državotvorna) naroda: Bošnjake, Hrvate i Srbe, ali ni u jednom narodu nije došlo do istinske emancipacije čovjeka pojedinca, to jest građanina, jasnije rečeno, ljudi se još nisu oslobodili od robovanja svome nacionalnom kolektivu, nego su

većinom samo njegovi puki članovi, a ne slobodni pojedinci (građani). Svi smo mi članovi svoje obitelji, religije, nacije i slično, ali smo i slobodni pojedinci, što znači da kao ljudi pojedinci nismo svedivi na članove kolektiva. Najprije smo ljudi, pa tek onda Bošnjaci, Hrvati, Srbi, ili pak pripadnici nekih drugih naroda.

Gdje mi kao ljudi možemo ostvariti svoju slobodu? Svoju slobodu čovjek može ostvariti samo u određenoj zajednici, u određenom društvu, u određenoj državi. Svaka zajednica, svako društvo, svaka država organizirana je pravno, što znači da u njoj postoje zakoni koji reguliraju odnose među ljudima. To zapravo znači da se sloboda može ostvarivati samo u određenom pravu, u određenom pravnom poretku, u određenoj pravnoj državi. Ako nema pravne države, ostvarivanje slobode nije moguće. Ako imamo autoritarnu državu, u kojoj oni koji su na vlasti nameću svim građanima sebe, svoju moć i korist, i to svim sredstvima (putem radija, televizije, novina, škola, knjiga, poduzeća, policije i vojske), onda imamo gaženje slobode. Ako imamo stranačku državu, u kojoj se mora služiti stranci na vlasti, opet imamo gaženje slobode. Ako imamo nacionalnu državu, koja privilegira samo članove svoje nacije, opet imamo gaženje slobode. Ako imamo diktatorsku državu, u kojoj sve mora služiti jednom jedinom čovjeku i njegovoj užoj i široj obitelji, opet imamo gaženje slobode. Pravna je država ona koja štiti slobodu svakoga čovjeka pojedinca (građanina), i to je štiti na jednak način, dakle *jednako* štiti slobodu svakoga čovjeka. Zato su *sloboda* i *jednakost* temeljni principi pravne države. Za pravnu državu nije važno kojoj rasi čovjek pripada, nije važno je li bijelac, crnac, ili pripadnik druge rase; za pravnu državu nije važna nacija kojoj čovjek pripada, jer pravna država štiti čovjeka

bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost; za pravnu državu nije važan svjetonazor kojemu čovjek pripada; nije važna vjeroispovijest kojoj čovjek pripada, jer pravna država poštuje, omogućuje i garantira slobodu vjere (ili nevjere) svakom čovjeku.

Pravda zahtijeva ukidanje svake majorizacije, jer nitko ne smije ni nad kime vladati: ni većina nad manjinom ni obratno. Zakoni moraju vladati, i to pravedni zakoni. Najveća je vrijednost novoga vijeka sloboda. Pravda zahtijeva da svi ljudi budu slobodni, i to jednako slobodni, da im država jamči obuhvatni sustav temeljnih sloboda.

Važan je osobni angažman u društvu i u državi, osobito u kulturi, medijima, u odgoju i obrazovanju, koji će posvijestiti ljudima da svaki čovjek ima ljudsko dostojanstvo i da ga građani trebaju jedni drugima priznavati. Ne samo da im država jamči to dostojanstvo nego i oni jedni drugima. Pravda kao temeljni princip države, društva i čovjeka pojedinca zahtijeva jednakost među ljudima, narodima i društvenim skupinama, ono što zovemo socijalnom jednakošću.

KAKO SURADIVATI S RELIGIJSKIM ZAJEDNICAMA U DJELATNOSTIMA VAŽNIMA ZA OPĆE DOBRO?

Za socijaldemokraciju, ako se drži svojih principa, i za religiju, ako je i ona vjerna svojim principima, temeljne su sljedeće vrijednosti: pravda, istina, sloboda, jednakost, solidarnost, supsidijarnost, opće dobro, socijalna ravnopravnost siromašnih i afirmacija njihova dostojanstva.

Pravda isključuje bilo čiju i bilo kakvu samovolju, ona je nepristrana. Pravda je ono što smo *dužni* činiti jedni drugima: ono što je država dužna činiti građanskom društvu i građanima, i ono što smo mi kao građani dužni činiti građanskom društvu i državi. Danas govorimo o svjetskom pravnom poretku, koji bi trebao garantirati pravdu u cijelom svijetu. O pravdi govori praktična filozofija (posebno etika), ali i religija (praktična teologija i teološka etika). Svjetski poznati katolički teolog Hans Küng u svojim je knjigama o *svjetskom ethosu* dokazao da je svim religijama i svim ljudima ethos (moral) zajednički. To je prihvatio Svjetski parlament religija u Chicagu (1993). Pravda se očituje u tzv. zlatnom pravilu koje je sveprisutno i kod vjernika i kod nevjernika. Politika i ekonomija moraju biti usklađene sa svjetskim ethosom. Novi svjetski poredak nemoguć je bez svjetskoga ethosa, koji nas obvezuje na politiku mira.

U svim abrahamskim religijama govori se o istini, kako su vjernici dužni ne samo govoriti istinu nego je i posvjedočiti, iz čega proizlazi da je istinoljubivost obveza svakoga vjernika. Sve znanosti, svi obrazovni sustavi i sva dosadašnja kultura teže k spoznaji istine. Nitko nije posjednik istine jer se ona ne može posjedovati. Svi smo na putu prema istini jer vjerujemo da nas samo istina može osloboditi od laži i zabluda.

Bez pravde kao univerzalne vrijednosti nemoguć je zajednički život. To priznaju i religije (osobito abrahamske) i socijaldemokracija. Bez istine kao univerzalne vrijednosti također je nemoguć zajednički život. Zato u svim religijama postoji zapovijed da ljudi moraju biti istinoljubivi. Istina nas oslobađa od laži, jer laž razara život.

Kad kažemo da je čovjek slobodno biće, da je njegova bit sloboda, to zapravo znači da je čovjek svrha (I. Kant), a ne sredstvo, te da je njegovo ljudsko dostojanstvo nepovredivo. Iz toga nepovredivog dostojanstva proizlaze čovjekova nepovrediva prava. Kao slobodno biće čovjek je neovisan o svojoj naravi, on je *homo noumenon*, numenalno, to jest umno biće. Čovječstvo koje je u tvojoj osobi, kao i u osobi drugoga, treba tretirati kao svrhu, a to uključuje dužnost prema samome sebi, što znači da najprije sam sebe ne smiješ činiti pukim sredstvom, kao što ne smiješ ni drugoga. U abrahamskim religijama to je istaknuto, jer one govore da je čovjek Božja slika (Božji namješnik), što znači da je Bog prvenstveno prisutan u svakom čovjeku i zato nitko ne smije povrijediti čovjeka. U katoličkom socijalnom nauku ljudska osoba (čovjek) nositelj je, tvorac i cilj svih društvenih ustanova. Iz toga proizlazi da je čovjekov rad važniji od kapitala i da kapital mora služiti čovjeku, a ne čovjek kapitalu.

Sloboda se ne smije shvatiti kao egoizam, jer, po Kantu, sloboda jednoga čovjeka uključuje slobodu svakoga čovjeka. Sloboda je, dakle, nedjeljiva. Ili smo svi slobodni, ili nitko nije slobodan. Jednako su neslobodni oni koji vladaju i izrabljuju kao i njihovi podložnici i izrabljivani.

Država je dužna priznavati jednakost svakome čovjeku bez obzira na njegovu nacionalnu, religijsku ili bilo koju drugu pripadnost. Tu jednakost i građani trebaju jedni drugima uzajamno priznavati. Jednakost uključuje da nitko od nas nije nad-čovjek, a također nitko nije ni pod-čovjek, nego svatko ima ljudsko dostojanstvo. To je osobito prisutno u abrahamskim religijama, jer one govore o bratstvu svih

vjernika, svih ljudi, svih Božjih stvorenja. Vjernici se, naime, oslovljavaju kao braća i sestre. Za društvo i državu iz te jednakosti proizlazi socijalna jednakost, koja nastoji premostiti jaz između bogatih i siromašnih u suvremenoj Bosni i Hercegovini. Iz toga proizlazi da svaki čovjek (građanin) ima pravo na posao i na pristojnu plaću koja će omogućiti pristojan život njemu i njegovoj obitelji. U religijama se govori o grijesima koji vapiju u nebo, a u njih spada izrabljivanje siromašnih i nedavanje radnicima zaslužene plaće. Budući da je čovjek svrha (slobodan), on ima pravo na dostojan posao u kojem će razvijati svoje talente i svoje ljudsko biće (rad kao kultura).

U katoličkom socijalnom nauku istaknut je princip supsidijarnosti (lat. *subsidiarius* – pomoćni, pričuvni), koji je prihvatila Europska unija, čiji je cilj osigurati da se odluke donose poštujući nadležnost razina (lokalna, regionalna, nacionalna, europska), jer su odluke donesene na taj način optimalno učinkovite. Ako najviša razina zakaže, u pomoć joj priskače neposredno niža razina; uopće, ako jedna razina zakaže, u pomoć joj priskače niža ili viša. U Bosni i Hercegovini, u tom smislu, imamo sljedeće razine: općina, kanton, entitet/distrikt, država. Ove razine mogu ispuniti funkciju supsidijarnosti. Štoviše, pravda kao univerzalni princip zahtijeva da svaka od razina čini ono što se nalazi u njezinu djelokrugu i za što je ona kompetentna.

Solidarnost je vrijednost koja se nalazi između pravde (onoga što smo dužni jedni drugima činiti) i ljubavi (onoga što činimo iz čiste darežljivosti). Bit solidarnosti najbolje se izražava u rečenici: „Svi za jednoga, jedan za sve.“ Najbolji primjer solidarnosti bile su, nažalost, ovogodišnje poplave u našoj zemlji, kad su građani pokazali hvalevrijednu,

djelatnu solidarnost. Katolički socijalni nauk naglašava solidarnost, jer se cijelo čovječanstvo nalazi pred neposrednom nuklearnom, ekološkom i ekonomskom opasnošću. Svi smo, naime, članovi jednoga čovječanstva i sudbina nam je zajednička. Solidarnošću pokazujemo odgovornost jedni za druge i za cjelokupnu svjetsku zajednicu.

Također se u katoličkom socijalnom nauku govori o općem dobru. Jer svi ljudi teže za srećom, za općim blagostanjem, barem za blagostanjem za što veći broj ljudi. Pritom treba imati na umu da je opće dobro u primarnom smislu ljudsko dostojanstvo svakoga čovjeka, koji je uvijek svrha, a ne sredstvo. Iz odgovornosti za opće dobro izvire odgovornost za pravdu prema siromašnima, koji su uglavnom postali siromašni zbog izrabljivanja od drugih, a ne zbog svoje lijenosti.

Iz navedenoga se vidi da postoji bitno slaganje između principa socijaldemokracije i principa katoličkoga socijalnog nauka (princip osobnosti, supsidijarnosti, solidarnosti, općega dobra, opredjeljenja za siromašne). To je danas najočitije u današnjoj latinskoameričkoj teologiji oslobođenja.

KAKO POMIRITI GRAĐANSKO I NACIONALNO?

Kad kažemo *građanin*, mislimo na slobodu čovjeka pojedinca, na individualni identitet, na ljudsku osobu koja je svrha (cilj), a ničije sredstvo. Taj slobodni pojedinac ima svoju temeljnu slobodu, slobodu savjesti, zatim slobodu misli i govora. Sloboda, jednakost, pravda, istina, solidarnost spadaju u općeljudske (univerzalne) vrijednosti, a

nacionalne vrijednosti su partikularne (posebne). Iz toga slijedi da nacija postoji radi čovjeka, a ne čovjek radi nacije. Ne smije se univerzalno dobro nikad svoditi na posebno, a vrijedi i obratno; univerzalno dobro ne smije ukidati posebno dobro, a također vrijedi i obratno. Preciznije rečeno, posebno dobro mora biti u skladu s univerzalnim.

Ako nema slobode čovjeka pojedinca, onda nema demokracije. Kad bi u Bosni i Hercegovini živjeli pripadnici samo jedne nacije, opet ne bi moglo biti demokracije bez slobode čovjeka pojedinca. Bez slobodnoga čovjeka (građanina) ne može se uopće govoriti o demokraciji. Prvenstvena je zadaća države da štiti slobodu svakoga čovjeka (građanina). Čovjekova individualna sloboda, jer uključuje slobodu svakoga čovjeka, već implicitno sadržava u sebi jednakost, solidarnost, supsidijarnost (i ostale principe demokracije).

Treba jasno reći da smo svi mi u Bosni i Hercegovini najprije ljudi (građani), pa tek onda pripadnici konstitutivnih i nekonstitutivnih naroda, to jest tek onda Bošnjaci, Hrvati, Srbi i drugi. Ako redosljed obrnemo, pa kažemo da smo mi u Bosni i Hercegovini najprije Bošnjaci, Hrvati i Srbi, pa onda ljudi, tada je posrijedi fašizam (oblik kolektivism koji ukida slobodu pojedinca). Također treba istaknuti da su današnji nacionalizmi u Bosni i Hercegovini i nekadašnji komunizam zapravo oblici kolektivism, jer i nacionalizam i komunizam ukidaju slobodu pojedinca: nacionalizam to čini u ime nacionalnoga kolektiva, a komunizam u ime klasnoga.

Moderna demokracija afirmira i jedno i drugo: i ono po čemu smo jednaki (kao građani smo jednaki jer smo ljudi, jer svi imamo ljudsko

dostojanstvo) i ono po čemu se razlikujemo (po svojoj nacionalnoj, religijskoj, kulturnoj i nekoj drugoj pripadnosti). U demokratskoj državi čovjek pojedinac slobodno djeluje i kao član države (zalažući se za opće dobro) i kao član građanskoga društva (zalažući se za posebno dobro). Iz toga proizlazi da čovjek ima pravo na privatno vlasništvo (na svoje posebno dobro), što je socijalizam nekada zabranjivao, i da ima pravo na sindikalno organiziranje radi zaštite radničkih prava, što je nekada zabranjivao kapitalizam, a i danas to nastoji zabraniti ili barem umanjiti globalni kapitalizam.

Vrlo je važno istaknuti kako treba dva temeljna principa demokracije (slobodu i jednakost) držati u stanju uzajamne ravnoteže. U prošlom (socijalističkom) sustavu bila je naglašena samo *jednakost*, a poricana sloboda pojedinca (građanina), pa je to vodilo u *egalitarizam*: svi su bili jednaki (uniformni), bez prava na razliku i na slobodu kao izvor različitoga djelovanja. U današnjem nacionalističkom sustavu naglašena je samo sloboda, dok se jednakost poriče, tako da se takva sloboda pretvara u individualni i nacionalni egoizam (nacionalizam). Danas smo svjedoci da nacionalni ideolozi u Bosni i Hercegovini, u ime slobode svoga naroda, gaze upravo osobnu slobodu pripadnika svoga naroda.

ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Socijaldemokracija ima danas nezaobilaznu, bolje reći historijsku zadaću, koja se sastoji u prevladavanju velikoga jaza između maloga broja bogatih i goleme većine siromašnih. Takvo je stanje u Bosni i

Hercegovini, ali i u cijelom svijetu. Ljudski život danas služi uvećanju profita. Profit se, naime, na svjetskoj razini trajno uvećava, a broj siromašnih nezaustavljivo raste. Oni koji profit vole više nego žive ljude spremni su varati, izrabljivati i ubijati ljude i narode radi uvećanja svoga profita. Novac je postao lažno božanstvo jer poziva ljude na uzajamnu mržnju i na ubijanje.

Socijaldemokracija također ima zadaću razotkriti laži i prijevare nacionalističkih ideologija u Bosni i Hercegovini, koje neprestano uvjeravaju pripadnike svojih naroda da im opasnost dolazi od drugih naroda. No činjenice pokazuju da unutar svakoga naroda u Bosni i Hercegovini postoji najveća moguća socijalna nejednakost između male grupe bogatih i goleme većine siromašnih. Tko je kriv za tu nepravdu unutar vlastitoga naroda? Gdje su njegovi zaštitnici u tom smislu? Da bi sakrili svoju vlastitu pljačku (legalnu, što znači u skladu sa zakonima što su ih oni kreirali za svoje potrebe, a iskorištene ili korupcijom ili kriminalom), nacionalistički ideolozi raspamećuju svoje narode koje su uveli u duboko siromaštvo, pritom ukazujući na to da se krivci za takvo stanje nalaze među siromašnima drugih dvaju naroda ili pak u međunarodnoj zajednici. Pitanje nad svim pitanjima u Bosni i Hercegovini i u cijelom svijetu jest odnos između bogatih i siromašnih, jer se najveći broj novih bogataša (tajkuna) uspeo na društvenoj ljestvici uz pomoć pljačke (koju su u nas nazvali privatizacijom). Socijalna nepravda jest u nebo vapijući grijeh. Nosioci te nepravde proizveli su *grešne strukture* (Ivan Pavao II), po kojima povlašteni i bogati uvećavaju svoje bogatstvo, a siromašni gube i ono što imaju.

BOSANSKOHERCEGOVAČKA SOCIJALDEMOKRATIJA: GENEZA, POLITIČKA DOGMATIKA I PERSPEKTIVA

Dr. sc. Elvis Fejzić

UMJESTO UVODA

Ljevičarska strujanja u bosanskohercegovačkom političkom diskursu pojavila su se posljednjih decenija devetnaestog stoljeća. No do političkog organiziranja ljevičara – čemu je prethodilo sindikalno udruživanje radnika – doći će kasnije, odnosno krajem prve decenije dvadesetog stoljeća. S tim u vezi treba apostrofirati da je osnivanjem *Socijaldemokratske stranke BiH* u ljeto 1909. godine, u osnovi, okončana borba radničke klase koja je težila osnivanju vlastite političke organizacije. Ova politička organizacija bila je *nepomirljivi oponent* tadašnjim bosanskohercegovačkim *nacionalnim strankama*, koje su bile diferencirane na *konfesionalnoj osnovi*, zbog čega su učestalo vodile isključive partikularističke političke borbe. Ipak, treba apostrofirati da ova politička stranka nije imala svoju parlamentarnu

egzistenciju, što je značajno slabilo kapacitet njenog javnog djelovanja i utjecaja. Ljevičarski pokret figurira u Bosni i Hercegovini i u sljedećoj političkoj epohi, odnosno u periodu između dva svjetska rata. Njegovi reprezentanti su u to vrijeme ustvari bili podijeljeni između revolucionarnog i reformističkog socijalizma. No razjedinjenost reformista i revolucionara – uz *nacionalistički avanturizam* reformističke struje – značajno je limitirala politički angažman i praktične mogućnosti ljevičara na onodobnoj političkoj sceni.

Protagonisti ljevičarske politike u drugoj Jugoslaviji bili su inspirirani dogmatikom *revolucionarnog socijalizma*, čije je glavno *političko oruđe* bila diktatura proletarijata – prakticirana u okolnostima *političkog monizma*. No ovaj sistem vlasti vremenom je bio obogaćen režimom *participativne i ekonomske demokratije* – u znanstvenim studijama i praktičnoj politici markiran kao *radničko socijalističko samoupravljanje* – u *sferi rada*, što je bio pokazatelj njegovog *libertanskog potencijala* i usto njegova najveća politička vrijednost. Ipak, nedostatak političkog natjecanja i revolucionarni pristup politici činili su ovu *ljevičarsku viziju politike* nedemokratskom jer nije bila zasnovana na većinskoj i slobodnoj volji naroda, već na volji vladajuće političke elite. Početkom posljednje decenije dvadesetog stoljeća – kada je ustvari ponovo omogućen *politički pluralizam* u Bosni i Hercegovini, koja je još uvijek bila sastavni dio tadašnje druge Jugoslavije, ali je ubrzo nakon toga ušla u *nezavisnu političku egzistenciju* – pojavljuju se ponovo socijaldemokratske stranke i vizija reformističkog socijalizma. Ali od početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća najveći neprijatelj bosanskohercegovačkim socijalističkim strankama bio je *nacionalizam*, a početkom novog milenija dobio je dosljednog saradnika u borbi protiv socijaldemokratije

u vidu *neoliberalizma*. Bolje rečeno, pod utjecajem nacionalističkih i neoliberalnih politika suspendirani su i marginalizirani brojni socijaldemokratski politički ideali – dogmatska vjerovanja na kojima se temelji ovo političko učenje, kao što su socijalna pravda, jednakost, sloboda i solidarnost – što se uostalom reflektiralo i na socijaldemokratsku praktičnu politiku, posebno u *sferi rada*. Imajući u vidu navedeno, moguće je govoriti o *nacionalizaciji* i *neoliberalizaciji socijaldemokratije*, odnosno *antiracionalističkim strategijama* čiji je konačni cilj destrukcija izvornih socijaldemokratskih režima. No loše i neefikasne *protekcioniističke kontrastrategije* bosanske socijaldemokratije čine je još ranjivijom i podložnijom *oponentskim utjecajima*, što je direktna konsekvencija recepcije nedosljedne i alijenirane *identitetske politike*.

RANA SOCIJALDEMOKRATSKA STRUJANJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ideja o osnivanju radničke partije u Bosni i Hercegovini pojavila se u oktobru 1908. godine, a njena realizacija uslijedila je sredinom sljedeće godine. Rukovodstvo novonastale partije bilo je heterogeno po svom nacionalnom i konfesionalnom sastavu. Socijaldemokrati su vjerovali u politiku *radničkog internacionalizma*, odnosno mislili su da supstancijalni problemi tadašnjeg bosanskohercegovačkog društva mogu biti riješeni samo pod patronatom *međunarodnog radničkog pokreta*. Lideri *Glavnog radničkog saveza* – osnovanog 1906. godine kao sindikalna organizacija radnika – bili su istovremeno na vodećim pozicijama u Socijaldemokratskoj stranci BiH, tako da se može govoriti

o *simbiotskom* djelovanju *sindikalnog* i *političkog pokreta* radničke klase u tom periodu bosanske egzistencije. Štaviše, bilo je prisutno mišljenje da su sindikalni i politički pokret klasni i da su im ciljevi isti, što je, zapravo, bila istina. (Detaljnije se informirati u: Hadžibegović, 2000) Partija je usvojila *Erfurtski program socijaldemokratije*, tako da su njeni *dogmatski ideali* bili odraz ovog političkog programa. Ali ovaj program nije prihvaćen u potpunosti, nego u nešto izmijenjenoj formi koja je odgovarala specifičnim društvenim odnosima u Bosni i Hercegovini. Korekcije su nastale u dijelu programa koji se odnosio na *ekonomske i političke zahtjeve radničke klase*, tako da je izvršena prilagodba tog dijela programa, a što je korespondiralo s *bosanskohercegovačkim multietničkim bićem* i *neriješenim agrarnim pitanjem*. U aprilu 1909. godine počinje sa izlaženjem list *Glas slobode*, koji kao glasilo stranke ima značajnu ulogu u procesu širenja socijaldemokratskih ideja.

Socijaldemokrati u Bosni i Hercegovini su prije početka Prvog svjetskog rata zastupali *antiratno stanovište*, a u slučaju balkanskih ratova preferirali su *demokratsku revoluciju* kao sredstvo *oslobođenja balkanskih naroda*, što je vodilo stvaranju *federacije balkanskih naroda* i *ujedinjenju Južnih Slavena*. Ideja vodilja bosanskohercegovačkih socijaldemokrata i njihove primarne namjere vezane su za uvođenje socijalizma ostvarivanjem punih političkih sloboda, ravnopravnosti svih naroda, ostvarenjem ekonomskog blagostanja radnika, preuzimanjem političke vlasti parlamentarnom borbom te rješenjem agrarnog pitanja u potpunu korist seljačko-agrarne populacije. (Opširnije vidjeti u: Babić, 1974) No oni usto traže donošenje demokratskog ustava i konstituiranje sabora na temelju općeg prava glasa. Inače, naši socijaldemokrati bili su sljedbenici političkog učenja Karla Kautskog,

Karla Liebknechta, Rose Luxemburg, Clare Zetkin i Victora Adlera. Tokom 1913. godine iz stranke bosanskohercegovačkih socijaldemokrata istupa *disidentsko-nacionalistička grupa* oko Jove Šmitrana, bolje rečeno, lista *Zvono*, koja potom otvoreno kompromitira rad stranke i njene ideale. Ipak, utjecaj *Februarske* i *Oktobarske revolucije* na partiju bosanskohercegovačkih socijaldemokrata bio je veliki, tako da je ona 26. decembra 1917. godine pristupila *Cimervaldskoj konferenciji* te prihvatila *diktaturu proletarijata* kao oblik vlasti, ali se nije u potpunosti odrekla ideje parlamentarizma. Tako dolazi do *revolucionarnog preobražaja* stranke, čime ona prihvata revolucionarne perspektive političkog aktiviteta koje je otvorila Oktobarska revolucija, odnosno usvaja *revolucionarne metode* djelovanja u politici.

Iako u svojim programskim odredbama Socijaldemokratska stranka BiH istupa sa zahtjevima koji traže poboljšanje sveukupnog *statusa radnika*, ostala je neatraktivna kod većine radničke populacije – koja je i dalje bila privržena politici nacionalnih partija. Najvažniji rezultat radničke borbe bio je donošenje *Zakona o bolesničkom osiguranju* (stupio na snagu 1. januara 1909. godine). Njime su bili prvo obuhvaćeni radnici, a kasnije i njihove porodice. *Penzijsko i invalidsko osiguranje* uspio je ostvariti samo mali broj radnika. Socijaldemokrati u Bosni i Hercegovini nisu zauzeli jasniji stav prema *seljaštvu*, odnosno nisu ozbiljno računali na njegovu pomoć u borbi za *pravednije društvo* – čime su izgubili najpotentniju i najveću *ciljnu grupu*, ali i *partnera* u borbi za rješavanje *agrarnog pitanja*¹. Bolje rečeno, pod

1 O *agrarnom pitanju* razgovaralo se na II kongresu Socijaldemokratske stranke BiH (juli 1910. godine), a tražilo se, između ostalog, da se kmetovi otkupe *obligatornim državnim otkupom* iz javnih sredstava, i to bez naknade.

utjecajem dogmatskog shvaćanja o čistoj klasnoj borbi napravljena je velika greška u procjeni *političkog potencijala* seljačkog stratuma, što se direktno odrazilo na rejting i popularnost *socijaldemokratske reprezentacije* na tadašnjoj političkoj pozornici. Prema tome, *protagonisti bosanske socijaldemokratije* nisu uspjeli povezati *seljačko s agrarnim pitanjem*, a to je bio veliki hendikep i zabluda. Nakon pristupanja Socijaldemokratske stranke BiH *Cimervaldskoj konferenciji* izmijenjen je odnos stranke prema *agrarnom* i *nacionalnom pitanju*, odnosno, preciznije rečeno, u sferi agrarnih odnosa tražena je potpuna eksproprijacija velikih posjednika u korist cjelokupnog naroda.

Međutim, bosanskohercegovački socijaldemokrati se *oštro suprotstavljaju i bezobzirnoj marginalizaciji prava žena*, ponižavanju i eksploatiranju žena u društvu te nasilnom fizičkom odnosu prema ženama. Oni stoje na poziciji koja zagovara što skorije rješenje ženskog pitanja i konačno izjednačavanje žena i muškaraca u svim relevantnim pogledima.² Napominju i da *reakcionarne snage* u Bosni i Hercegovini šire *mržnju među narodima* i dovode do suprotnosti među njima, što oštro osuđuju i čemu se istinski suprotstavljaju. Nasuprot tome, zahtijevaju da se svim narodima daju jednaka prava, te da se jedina

2 Ženama predviđaju važnu ulogu u socijalističkom društvu, koje će bez njihovog punog učešća biti skoro nemoguće. Zalažu se svim snagama za efikasniju *brigu o napuštenoj djeci, njihovo zbrinjavanje i vaspitanje*, pokušavajući na taj način stvoriti uvjete za njihov pristojniji život. Posebno zahtijevaju da se *sklapanje brakova i rastava brakova* učine što jednostavnijim, pa se kod sklapanja braka zalažu da to bude jedan *civilni akt*, a da se procedura oko rastavljanja braka preda u nadležnost običnim *civilnim sudovima*. Plediraju da se sklapanje i rastava braka učine nezavisnim od starodrevnih formi raznih popova, župnika, hodža i fratara, čime bi se institucija braka napokon oslobodila teškog bremena običaja koji su je u dobroj mjeri sputavali i reducirali.

borba vodi na *klasnom planu*, to jest klasna borba radništva protiv egoističnih interesa vladajuće buržoazije. Socijaldemokrati smatraju da je *religija privatna stvar svakog čovjeka*, te da svako može vjerovati ili ne vjerovati, ali u oba slučaja sam o tome odlučuje. Oni su pristalice društva u kome će postojati *sloboda vjeroispovijesti* i gdje će svako prema svome uvjerenju moći vjerovati u ono što želi. Saglasni su i u tome da se država ne smije miješati u vjerske stvari, a naročito kritiziraju koncept tzv. državne religije, te osuđuju i svako uplitanje vjere u državne poslove i politiku uopće.³ Socijaldemokrati *škole* smatraju svjetovnim ustanovama, nasuprot mišljenju *nezdrave većine* u zemlji, te je za njih unošenje religije i religijskih tema u nastavne programe velika pogreška. Uvjerena su da obaveza pohađanja nastave u školama treba postati *narodna dužnost*, to jest da sva djeca, bez obzira na položaj njihovih roditelja, trebaju pohađati škole. Pledirajući za besplatnu nastavu, nastavna sredstva i izdržavanje u javnim narodnim školama, kao i višim odgojnim zavodima za učenike i učenice koji su sposobni za daljnje obrazovanje, nastoje popraviti *pismenost stanovništva* u zemlji.⁴ Kritiziraju i druge segmente društva i državne vlasti, krenuvši, naprimjer, od *sudskog sistema i izbora sudija, zdravstva i zdravstveno-higijenske zaštite, zaštite na radu i trajanja radnog*

3 Budući da je religija privatna stvar svakog pojedinca, prema njihovom sudu, država ne treba ni da osigurava novčana sredstva za rad vjerskih organizacija. Religijske zajednice su, u njihovom uvidu, privatna udruženja koja se o svojoj egzistenciji trebaju starati samostalno.

4 Ističu da škola treba imati *svjetovni karakter*, te da ne treba imati nikakav odnos prema bilo kojoj *vjeroispovijesti*. U njoj treba da se *odvija sekularni nastavni proces, odnosno da bude kolijevka znanja* i izvorište istinske socijalizacije. Socijaldemokrati su se oštro suprotstavljali uvriježenoj praksi po kojoj je školovanje bilo isključivo privilegija bogatih.

dana – odlučno se suprotstavljajući zapošljavanju maloljetnika i djece školskog uzrasta – te *poreskog sistema i poreza*.

Bosanski socijaldemokrati – okupljeni oko prve bosanske socijaldemokratske stranke u povijesti – tražili su uvođenje *parlamentarizma, republike i socijalne demokracije*. U vrijeme dok su trajale borbe oko proglašenja ustava u Bosni i Hercegovini oni su isticali kako zastupaju donošenje *demokratskog ustava, ljudskih prava i sloboda, parlamenta koji će se birati na osnovu općeg prava glasa i vlade koja će biti odgovorna parlamentu*. Preferirali su *republikanski tip vladavine* zato što su vjerovali da se u republici najprije mogu ostvariti prava radništva i obespravljenih slojeva stanovništva. Kad je riječ o *državno-pravnom statusu Bosne i Hercegovine*, socijaldemokrati su je vidjeli kao *dio ujedinjene Jugoslavije*, zajedno s drugim jugoslavenskim narodima – do početka Prvog balkanskog rata – i kao *dio Balkanske federacije slobodnih naroda*, ujedinjenu sa ostalim balkanskim državama, odnosno, preciznije rečeno, Srbijom, Slovenijom, Hrvatskom, Crnom Gorom, Makedonijom, Bugarskom, Evropskom Turskom, Albanijom, Grčkom i Rumunijom – ovo stanovište zastupaju nakon balkanskih ratova. Socijaldemokratska stranka BiH odbacuje ideju stvaranja *bosanske nacije i samostalne bosanske države*, ali kritizira srpski i hrvatski nacionalizam, te otvoreno preferira *jugoslavensku orijentaciju i balkansku saradnju*. Naime, njeni ideolozi – ponajprije Dušan Glumac⁵,

5 Dušan Glumac učestvovao je u radu *Socijaldemokratske stranke BiH* u ljeto 1910. godine, a na drugom kongresu stranke bio je jedan od referenata. On je participirao i na šestom (završnom) kongresu stranke, a nakon toga je podržao osnivanje Socijalističke radničke partije Jugoslavije te postao njen istaknuti član.

Jovo Jakšić⁶ i Sreten Jakšić⁷ – razvijaju ideju o uvođenju republikanskog tipa vladavine koji će imati internacionalne pretenzije. (O detaljima pročitati u: Glumac, 1918; Jakšić, 1918) *Socijalna demokracija*, u njihovoj percepciji, fundus je svakog poretka koji pretendira da bude humanistički i u kome su moguća prava radnika i drugih obespravljenih kategorija stanovništva. Socijaldemokrati smatraju da takav poredak mora garantirati opće, jednako i neposredno pravo biranja i izbora tajnim glasanjem za sve izbore, neposredno narodno zakonodavstvo, narodnu odbranu, slobodu štampe, jednaka prava žena, privatnost vjere, narodne škole, besplatnu pravnu pomoć, besplatne liječničke usluge, racionalnije poreze, eliminiran svaki oblik feudalizma, te posebno mehanizme zaštite radništva kojima treba osigurati pristojne nadnice, sedmični odmor i osiguranje.

Naši socijaldemokrati protive se glasačkom sistemu koji je uvjetovan *imovinskim cenzusom*. Traže i da svi oni koji su napunili dvadeset godina dobiju pravo glasa bez obzira na porijeklo i imovinski cenzus. Snažno se protive zavodaženju *kurijalnog izbornog sistema* jer počiva na konfesionalnoj osnovi, a kao najbolju opciju predlažu *proporcionalni izborni sistem*. Uvođenje *dvogodišnje izborne periode* po

6 Jovo Jakšić rođen je u Foči 1893. godine. Stupio je u *socijalistički radnički pokret* 1912. godine, bio je jedan od najistaknutijih članova *Socijaldemokratske stranke BiH*, a radio je u službi socijalnog osiguranja u Sarajevu.

7 Sreten Jakšić rođen je u Foči 1888. godine, a umro je u Beogradu 1952. godine. Slovoslagarski zanat završio je u Beogradu. Od 1905. godine radio je u Sarajevu, gdje je pristupio *socijalističkom radničkom pokretu*. Tako je od osnivanja *Socijaldemokratske stranke BiH* do 1919. godine bio njen istaknuti član i sekretar Glavnog odbora te urednik stranačkog lista *Glas slobode*.

njima je rješenje kojim bi se smanjile mutne radnje u zakonodavnim tijelima. Dalje navode i da je jako bitno da se *izborni dani* proglaše za neradne dane kako bi i radnici mogli obaviti svoje *glasačko pravo*. Zalažu se i za to da *predstavnici u zakonodavnim tijelima* imaju određenu novčanu naknadu. Na kraju, odlučno se bore za ukidanje svih *ograničenja političkih prava*, osim u slučaju malodobnosti i duševne bolesti. Raspravljaju također i o raznim oblicima *neposrednog narodnog zakonodavstva*, pa tako spominju *narodnu inicijativu i referendum* te traže njihovo zavođenje, kao što je to slučaj u švicarskim kantonima tadašnjeg vremena. Traže da narod referendumom odlučuje o zakonima koje predlaže parlament, a u slučaju da predloženi zakoni ne budu prihvaćeni zahtijevaju da narod putem narodne inicijative ispoštuje proceduru predlaganja zakona. S druge strane, zalažu se i za *narodnu samoupravu i samoopredjeljenje* u državi, okrugu, kotaru i općini. Vatrene su pristalice ideje po kojoj bi se svi *međunarodni sporovi rješavali sudskim putem*, tražeći pritom *kompromisno rješenje*, a da se *ratnim poduhvatima* pristupa samo u slučaju kada su sva ostala sredstva iscrpljena. Također smatraju da umjesto *stajaće vojske*, koja iziskuje velike troškove, treba raditi na osnivanju *narodne odbrane*. Tako bi vojna obaveza postala *opća i jednaka za sve*. Iznose pledoaje da *narodno predstavništvo* odlučuje u kriznim situacijama o ratu i miru, poštujući pritom *narodnu volju*, to jest volju onih koji su ih izabrali.

Socijaldemokrati su nacionalno pitanje uglavnom shvaćali kao *jugoslavensko*, a značajnije buđenje ove ideje desilo se tek nakon *aneksije Bosne i Hercegovine* od Austro-Ugarske te *svojevrzne krize* koja je nakon toga nastupila. Naši socijaldemokrati tvrdili su od samog

početka da su svi jugoslavenski narodi ustvari *jedan narod*, pa tako zamjeraju onim buržoaskim propagandistima koji su tvrdili da Srbi, Hrvati i Slovenci nisu jedan već tri posebna naroda. (O nacionalnom pitanju pogledati u: Strugar, 1963) Od osnivanja stranka propagira potpuno jedinstvo Jugoslavena i radi na njegovoj implementaciji. Stav stranke bio je da je narod srpskog i hrvatskog imena ustvari jedan narod a da su muslimani Srbo-Hrvati, odnosno konstitutivni dio tog jedinstvenog naroda. Socijaldemokrati čvrsto stoje na stanovištu *prava svih naroda na samoopredjeljenje*, ističući kako je to uvjet za mir, ali i razvitak svakog naroda. Smatraju, između ostalog, kako proletarijat priznaje svakoj naciji pravo na ravnopravnost i nacionalnu državu. U toku Prvog svjetskog rata bosanski socijaldemokrati odlučno su odbacili prijedloge buržoazije – Majska deklaracija, Krfska deklaracija, prijedlog pravaša i sl. – za rješenje jugoslavenskog pitanja. (Vidjeti u: Babić, 1974) Također oštro kritiziraju političku grupu oko Šerifa Arnautovića koja traži *autonomiju za Bosnu i Hercegovinu*. Ipak, stranka bosanskohercegovačkih socijaldemokrata na kraju pozitivno ocjenjuje stvaranje *Centralnog narodnog vijeća* u Zagrebu i utemeljenje *Države Srba, Hrvata i Slovenaca*.

MEĐURATNA LJEVIČARSKA POLITIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Nakon stvaranja prve jugoslavenske države bosanskohercegovački socijaldemokrati započinju angažman – zajedno s protagonistima socijaldemokratije iz Srbije – na *ujedinjenju jugoslavenskog*

proletarijata. Tako je na šestom kongresu Socijaldemokratske stranke BiH, održanom – zajedno sa Završnim kongresom Glavnog radničkog saveza – 17. aprila 1919. godine u Sarajevu, odlučeno da stranka i sindikat pristupe *ujedinjenom jugoslavenskom radničkom pokretu*. (Opširnije pogledati u: Karabegović, 1973) Na ovom kongresu je žučno raspravljano o tome treba li stranka prisvojiti *metodu diktature proletarijata* ili pak treba i dalje ostati privržena *ideji parlamentarizma*. Kongres *ujedinjenja jugoslavenskog radničkog pokreta* održan je 23. aprila 1919. godine u Beogradu. Već početkom druge decenije dvadesetog stoljeća došlo je do ideoloških sukoba u novosnovanoj ljevičarskoj stranci koji su rezultirali raskolom, odnosno stvaranjem revolucionarne i reformističke stranke. Revolucionarna stranka – poznata kao Komunistička partija Jugoslavije (KPJ)⁸ – bila je predana metodi revolucije i diktaturi proletarijata, dok je reformistička stranka – radi se o Socijalističkoj partiji Jugoslavije (SPJ) – bila inspirirana idejama reformizma i parlamentarizma. Treba istaći da su pristalice komunističke vizije politike radikalno kritizirale desničarski režim u prvoj Jugoslaviji, zbog čega su izvjesno vrijeme djelovali kao antisistemska stranka. No protagonisti socijalističke vizije politike su podržavali djelatnost desničarskih vlada u međuratnoj političkoj epohi. Usto, rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije imalo je presudnu ulogu u oslobodilačkoj borbi protiv fašističko-nacističkog neprijatelja u Drugom svjetskom ratu, dok je, na drugoj strani, rukovodstvo Socijalističke partije Jugoslavije zapravo bilo trabant i oslonac tih nedemokratskih režima. Prema tome, *revolucionarna*

8 Politički rad KPJ u prvoj Jugoslaviji vrlo brzo je reduciran i minimiziran, a potom i potpuno zabranjen *donošenjem Obznane* od zvanične vlasti, zbog čega je bio prisiljen nastaviti djelovati u ilegalni i putem konspirativnih političkih metoda.

ljevica – iako je u političkoj praksi koristila nedemokratske političke metode, što je slabilo kapacitet njenog prodemokratskog djelovanja – ostala je dosljedna socijalističkim idealima, dok je *reformistička ljevica* napustila svoju izvornu *socijalističku misiju* i postala saradnikom radikalnih i desničarskih, bolje rečeno, ekstremističkih aktera politike.

Dakle, u vremenu između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini aktivno djeluje znatan broj ljevičara – pripadali su predominantno revolucionarno-komunističkoj političkoj orijentaciji – a bili su nacionalno diferencirani. Bolje rečeno, tadašnji ljevičari su bili indiferentni u odnosu na *nacionalno opredjeljenje*, zbog čega ono nije moglo biti osnova za konstruiranje politika isključivosti i marginaliziranja. Većina njih je zapravo bila okupljena – krajem tridesetih godina – oko ljevičarskog časopisa *Putokaz* – uređivao ga je Hasan Kikić – koji je izlazio u Zagrebu. Odnos bosanskohercegovačke ljevičarsko-komunističke elite prema teritoriji Bosne i Hercegovine – kao njihove svojevrsne *patriotske oaze* – i prema *bošnjačko-muslimanskom pitanju* – koje nije bilo adekvatno riješeno – bio je u potpunosti ispravan i afirmativan – kontradiktoran je, u osnovi, onodobnim desničarskim zahtjevima utemeljenim na politici teritorijalnog ekspanzionizma – pa ga lociramo na pijedestal najboljih političkih rješenja date političke epohe. (Detaljnije vidjeti u: Behmen, 1920; Kikić, 1937; Krupić, 1937; Kulenović, 1938) Među reprezentativne i eminentne predstavnike tadašnje ljevičarsko-komunističke intelektualne elite – bila je inspirirana *idejama internacionalizma* – ubrajamo, u prvom redu, sljedeće političke mislioce i aktiviste: Ognjena Pricu, Veselina Maslešu, Hasana Kikića, Skendera Kulenovića, Safeta Krupića, Asima Behmena, Nafisa Defterdarevića,

Husrefa Čišića, Iliju Grbića te Rodoljuba Čolakovića. U svojim znanstvenim radovima i esejima oni su problematizirali i analizirali, između ostalog, stanje i prilike u Bosni i Hercegovini, konsekvence djelovanja monarhijsko-apsolutističke vlasti, dogmatske ideje revolucionarnog ljevičarskog pogleda na svijet, paradokse kapitalističke politike i ekonomije, nacifašistički politički svjetonazor te politiku konvergencije i odnose između ujedinjenih jugoslavenskih naroda.

DOGMATIKA BOSANSKE POLITIČKE LJEVICE U PERIODU OD 1945. DO 1990. GODINE

Ljevičarski pokret u Bosni i Hercegovini u vremenu nakon Drugog svjetskog rata – kao i u ostatku tadašnje jugoslavenske države – bio je zasnovan na strategiji *revolucionarne političke borbe*, odnosno na, bolje rečeno, *diktaturi proletarijata*. Evolutivne, reformističke i socijaldemokratske rasprave o politici i ekonomiji bile su minimizirane, marginalizirane i onemogućene. Ipak, u ovoj političkoj epohi razvio se režim *ekonomske demokratije* u sferi rada i privređivanja, koji je imao obilježja *participativne, direktne demokratije*. Dakle, iako je bivši jugoslavenski režim imao atribucije *političkog monizma* – zato što tadašnja *revolucionarno-komunistička reprezentacija* nije dopuštala političko natjecanje i politički pluralizam – u *sferi rada* odobrava i podstiče *demokratizaciju odnosa* između aktera kapitala – zbog strukture vlasničkih odnosa reprezentira ih država – i rada. Ovaj režim vlasti bio je markiran kao politika *radničkog socijalističkog samoupravljanja*. I pored toga što režim političke vlasti za koji se zalagala

komunistička partija nije bio utemeljen na *demokratskoj dogmatici*, postojali su neki oblici demokratske vladavine u *sferi ekonomskih odnosa i direktne političke participacije*. Stoga možemo reći da je ovaj režim vlasti ipak imao *minimalan libertanski potencijal*.

Međutim, nerijetko je *direktna građanska participacija* koju je odobravao komunistički režim – prvenstveno kroz sistem *radničkog i društvenog samoupravljanja* – imala obilježja *prividne političke participacije*. Tako je naprimjer *prividna politička participacija* u jugoslavenskoj političkoj praksi uključivala sljedeće forme građanskog sudjelovanja u politici: štrajkove, studentske demonstracije, referendume o samodoprinosu, javne rasprave o zakonima i promjenama, aktivitet radničkih i omladinskih organizacija, koje su bile *produžena ruka* komunističke partije, te vijeća udruženog rada. Ideolozi komunističkog svjetonazora prognozirali su zapravo da će država *postepeno odumirati* pod utjecajem *politike radničkog i društvenog samoupravljanja*, ali se taj proces nije razvijao u skladu s *normativnim* predviđanjima. *Politička komunikacija* u ovom režimu vlasti bila je, u pravilu, pod kontrolom *političke vlasti*, zbog čega nije postojala *slobodna fluktuacija* političkih ideja, što je ovaj režim vladavine distanciralo od namjera *slobodarske politike*. Stoga vrijednosti ovog političkog svjetonazora nisu bile kompatibilne s temeljnim vrijednostima liberalne demokratije. Onodobna ljevičarska elita preferirala je *divergentan odnos* prema *religiji*, tako da njihova politika promovira *antireligijski diskurs*. Preciznije rečeno, njihova percepcija *sfere religioznosti* ustvari je bila anahrona, inflatorna i antidemokratska. No poimanje *nacionalnog pitanja* od ljevičarske intelektualne elite u ovoj političkoj epohi ustvari je bilo najslabija *karika* u strukturi

njihovog percipiranja politike. (Opširnije se informirati u: Pozderac, 1985; Zgodić, 2000) Neadekvatan odnos prema *nacionalnim naperostima* i *nezadovoljstvu* pojedinih jugoslavenskih naroda te *nekritičko* ustrajavanje i insistiranje na *integralnom jugoslavenstvu* u osnovi su bili povod za nastajanje *etnonacionalističkih* i *separatističkih politika* koje su dovele do disolucije jugoslavenske države. Prema tome, *ljevičarska politika* zakazala je i u oblasti *reguliranja grupnih interesa*, odnosno partikularnih zahtjeva pojedinih društvenih grupa koji su bili u potpunosti suprotstavljeni *ideji općeg dobra*.

EPOHA OBNOVLJENE SOCIJALDEMOKRATSKE POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosanskohercegovačka ljevica se nakon prvih višestranačkih izbora u *modernoj političkoj povijesti* Bosne i Hercegovine – održani su 1990. godine – ponovo vratila svojim *ranim socijaldemokratskim korijenima*, odnosno njena *praktična djelatnost* ponovo je bila inspirirana i zasnovana na metodama *reformizma* i *parlamentarizma*. Najveća i najstarija socijaldemokratska stranka u ovoj političkoj epohi je *Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine*, ali u red velikih političkih stranaka nesumnjivo spada i *Savez nezavisnih socijaldemokrata*, čija je politička borba, u pravilu, obično limitirana entitetskim granicama. Uz navedene političke reprezentacije, još nekoliko političkih stranaka prihvatilo je, u većoj ili manjoj mjeri, *socijaldemokratski svjetonazor*, ali one nemaju značajniji utjecaj na zvaničnu politiku niti sve imaju kontinuitet političkog djelovanja. No imajući u vidu da je

Savez nezavisnih socijaldemokrata samo *de jure* socijaldemokratska stranka, dok je *de facto* tipična desničarska stranka – daje prednost *etničkom identitetu* u odnosu na *građanski identitet* te svoju kampanju i politiku uglavnom zasniva na radikalnom *etnonacionalizmu* – ne možemo ovu političku stranku označiti protagonistom *socijaldemokratske vizije politike*. Naime, politika koju je do sada prakticirala *Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine* – uz sve njene mane i ograničenja – u najvećoj mjeri je bliska standardima i načelima *autentične socijaldemokratske politike*.

Međutim, ni ova bosanskohercegovačka socijaldemokratska reprezentacija ipak nije u potpunosti indiferentna na *političke hendikepe* i *redukcionizme*, preciznije rečeno, stranka se suočava sa ozbiljnom *krizom identiteta* zbog neadekvatnog otklona prema *nacionalizmu* i *neoliberalizmu*. Nekim personalnim akterima ove političke stranke uopće nije nepoznat *demagoški vokabular*, ali ni *nacionalistička retorika* u sferi praktične politike, što uz *centralističku unutarstranačku strukturu*, koja je podređena *volji partijskog vođe*, zapravo predstavlja najveći problem u funkcioniranju ove političke reprezentacije. Ipak treba priznati da ova politička stranka favorizira *građanski identitet* u odnosu na *etničku pripadnost* bosanskohercegovačkih građana – to je, ustvari, njena najveća vrijednost – a to je čini atipičnom i drugačijom od drugih stranaka na političkoj pozornici. No apologiranje *neodesničarske globalne politike*, odnosno *neoliberalnog imperijalizma*, ne predstavlja ništa manji problem i opasnost za identitet ove stranke. Bolje rečeno, ova politička stranka ima nekritički, kooperantski i trabantski odnos prema međunarodnim finansijskim institucijama – kao *akterima kapitala* u svjetskoj politici

čije djelovanje je inspirirano *politikom tržišnog fundamentalizma* – što ne korespondira s temeljnim dogmama autentične socijaldemokratske politike, koja je, u osnovi, negacija *politike trećeg puta*. (O dogmatici *socijaldemokratije* i *trećeg puta* pročitati u: Callinicos, 2009; Freedon, 2006; Hejvud, 2005) Navedena ograničenja su, zapravo, dovela do *djelomičnog distanciranja* ove stranke od temeljnih socijaldemokratskih dogmi, kao što su socijalna pravda, jednakost, sloboda i solidarnost.

Naime, praktična politika protagonista socijaldemokratije u Bosni i Hercegovini uveliko ih je alijenirala od *načela socijalne pravde*. Društvo koje označavamo pravednim mora biti društvo u kojem će svi građani imati jednake mogućnosti za napredak, emancipatorski razvoj i djelovanje, a bosanskohercegovačko društvo to već odavno nije. Štaviše, ni vlade koje su predvodili socijaldemokrati nisu djelovale u pravcu eliminiranja *segregacijskih društvenih pojava*, odnosno ni oni nisu imali *politički potencijal* i *znanje* kojim bi uspjeli instalirati *model socijalne pravde* u društvu, bolje rečeno, nisu vodili politiku od koje je imala korist *politička većina*, nezavisno od svoje *klasne* i *socijalne pripadnosti*. Primarni socijaldemokratski ideal je *princip društvene jednakosti* – prema kojem građani trebaju biti jednaki u svim sferama života, a ne samo u političkoj sferi – koji je, ustvari, povezan s idejom socijalne pravde. No naši socijaldemokrati su u značajnoj mjeri otuđeni od ovog libertanskog načela. Ljevičarska percepcija slobode – kao temeljnog političkog ideala – korespondira s *pozitivnim shvaćanjem slobode*, koje uz slobodu kretanja i akcije – na što se u najširem definiranju svodi *koncept negativne slobode* – traži i slobodu intelektualnog razvoja, umovanja i kritičkog mišljenja. Etabilirana

bosanska socijaldemokratska politika u osnovi predstavlja *grubu uzurpaciju* ideje pozitivne slobode zato što je opterećena *nedemokratskim vodstvom*, koje, zapravo, obično *suspendira* i *minimizira* pravo građana na kritičko mišljenje i propitivanje *zvanične socijaldemokratske vizije politike*. Politika koja ne počiva na idejama pravde, jednakosti i istinske slobode ne može biti *solidarna* – bolje rečeno, suosjećajna i prijateljski nastrojena prema potrebama, teškoćama i zahtjevima drugih, različitih i marginaliziranih – odnosno *solidarna politika* je konsekvencija političkog djelovanja koje je utemeljeno na pravdi, jednakosti i slobodi. Etabilirana socijaldemokratska politika u Bosni i Hercegovini je, u osnovi, negacija politike solidarnosti, zbog čega joj je potrebna *hitna rehabilitacija* i *sistematsko socijaliziranje* o izvornim dogmama solidarnosti.

Socijaldemokratska percepcija *političke moći* nije sklona njenom centraliziranju i homogeniziranju. No ona nije na takav način percipirana u našem političkom diskursu zato što akteri ljevičarske politike apoloģiraju *kult neprikosnovenog vođe*, *unutarpartijski centralizam* i formaliziranu *predstavničku demokratiju* obogaćenu *konsocijacijskim aranžmanima*. Umjesto toga, politička moć u društvu mora biti *disperzirana* i *heterogenizirana*, odnosno *politički narod* treba imati mogućnost da na različite načine participira u politici, što uključuje *praktičnu upotrebu* različitih *instrumenata direktne* i *ekonomske demokratije* u političkom procesu. Istinska socijaldemokratska politika mora biti sposobna detektirati i prihvatiti adekvatan balans između *privatnog* i *državnog vlasništva*. Ona ne smije *nekritički slijediti* upute neoliberalne politike koje promoviraju *princip radikalne privatizacije*, jer to vodi *deregulaciji države* i njene uloge u političkom upravljanju,

odnosno stvaranju *minimalne države*. Idealnu koncepciju države socijaldemokrati nalaze, recimo, u *modelu države blagostanja* ili pak *socijalne države* – takva država ima jaku *regulativnu ulogu*, a njena legislativa je inspirirana idejom *socijalnog egalitarizma* – zbog čega njihova praktična politika ne smije biti naklonjena *politici minimalne države* i *reducirane uloge države* u političkom procesu.

No socijaldemokratima je strana i *politika radikalnog kolektivizma* zato što su *poduzetnička ekonomija* i *tržišna politika* uklesane u temelje evropske socijaldemokratije. Preciznije, socijaldemokrati u pogledu vlasništva trebaju zagovarati *srednji put* između radikalne privatizacije i kolektivizma – kako bi adekvatno bila zaštićena *uloga države*, ali i *privatnih aktera* u politici – što korespondira s *neointervencionističkim* ili *neokejnzijanskim shvaćanjem politike*.⁹ Međutim, to nije politika ponovnog prizivanja *planske ekonomije*. Prema tome, tržišna politika je prihvatljiv *ekonomski model* socijaldemokratskoj viziji politike, ali bi ona trebala biti regulirana na različitim nivoima vlasti – posebno na *nacionalnom* i *globalnom nivou* – kako ne bi mogla producirati *nove nejednakosti* u društvu i producirati *cikličke ekonomske krize*. Kada je riječ o odnosu *aktera rada* i *kapitala* u državi – u epohi savremene politike koja se suočava s

9 *Kejnzijizam* je ekonomsko-politička doktrina koja je kreirana kao *alternativa klasičnoj političkoj ekonomiji* – bila je inspirirana liberalnim idejama. Kejnzijanističko učenje kritizira *laissez-faire kapitalizam*. Protagonisti ove politike vjeruju da su ekonomski rast i zaposlenost određeni *ukupnom potražnjom* u ekonomiji te da vlada može regulirati potražnju kroz prilagođavanje fiskalne politike.

*trendom neoliberalizacije*¹⁰ – istinska socijaldemokratska politika bi uvijek trebala biti na strani *protagonista rada*. Bolje rečeno, u doba savremene politike treba da postoji čvrsta sprega između *sindikalnih organizacija* i *ljevičarskih partija*, pri čemu treba insistirati na razvijanju i recepciji različitih formi *ekonomske* i *industrijske demokratije*, što bi *akterima rada* dalo bolji status i važniju ulogu u *procesu političkog upravljanja*. Međutim, socijaldemokratsku politiku u Bosni i Hercegovini ne krasi adekvatan odnos prema političkoj moći, prirodni vlasništva, tržišnoj politici, ali ni ulozi aktera rada i sindikalnih organizacija u političkom procesu. Odnos bosanskohercegovačke socijaldemokratske politike prema *javnom dobru* mora biti revidiran, odnosno on ne smije slijediti interes *najmoćnijih ekonomskih aktera* u globalnoj politici i *logiku slobodnog tržišta*, već treba da bude zasnovan na *ideji općeg dobra*, *protekciji interesa države* i *predstavnika sfere rada*.

Međutim, da li je *ekonomska* ili pak *industrijska demokratija* spas za savremenu socijaldemokratsku politiku? Imajući u vidu da neoliberalna politika – njen utjecaj ima *planetarni karakter* – ima za cilj reducirati moć države i njenu regulativnu ulogu u sferi ekonomije i politike, a usto i destruirati *tradicionalne odnose* u sferi rada – koji su štitili interese radničke klase – potrebno je osmisliti – to je obaveza libertanski orijentirane socijaldemokratske politike – adekvatnu

10 *Neoliberalna politika* proklamirana je *Vašingtonskim konsenzusom* – tokom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća – a zasnovana je na idejama *radikalne deregulacije*, *privatizacije* i *rapidno reducirane javne potrošnje*. Takva vizija politike kontradiktorna je *socijaldemokratskom viđenju politike*. No ljevičarska *politika trećeg puta* prihvatila je, zapravo, ovo učenje i neoliberalne političke principe, čime je iznevjerila i izdala temeljne socijaldemokratske dogme u politici, a svoju politiku preinačila u *neodesničarsko političko učenje*.

kontrastrategiju kojom bi bilo moguće zaštititi i sačuvati prava radnika. *Kontrastrategijsko djelovanje* socijaldemokratske vizije politike – ne negira ulogu aktera kapitala u *oblasti privređivanja*, ali ih želi staviti pod *efikasnu kontrolu* te eliminirati njihovu pretenziju za preuzimanje *sфере političkog* – trebalo bi biti zasnovano na modelu ekonomske demokratije zato što je takva vladavina najbliža običnim građanima i radnicima u proizvodnom procesu. Zbog toga bi ona trebala biti *efikasna* i *funkcionalna*. Međutim, pogrešno je *radnike* percipirati samo kao subjekte u *proizvodnom procesu* zato što *radnička populacija* treba da participira i u *političkom procesu* – barem u istoj mjeri kao i akteri kapitala. Stoga, *model korporativnog političkog upravljanja* u najvećoj mjeri korespondira s *idejom društvene pravde*, jer su u proces upravljanja direktno uključeni *različiti interesi*, odnosno interesi *države, kapitala* i *rada*.

Model korporativnog političkog upravljanja¹¹ itekako korespondira s *logikom regulirane tržišne ekonomije*, a usto producira *motiviranu* i *zadovoljnu radničku populaciju* koja je spremna da *maksimizira rezultate rada* budući da zna da će sudjelovati u njihovoj *pravednoj redistribuciji*. Takav ekonomsko-politički model upravljanja mora biti u nekoj mjeri implementiran u *državi blagostanja*. S tim u vezi treba istaći da je država Bosna i Hercegovina zadržala neke *recidive države blagostanja* – socijalna davanja za nezaposlene majke i novorođenu

11 U nekim državama – gdje je *korporativizam* duboko ukorijenjen na *makro nivou* – ekonomska i socijalna politika određuju se na osnovu trojnog *sporazuma* – čime se institucionalizira *saradnički odnos između države, ekonomskih aktera (kapitala) i organizirane radne snage (sindikata)* – koji trasira i regulira *proces političkog upravljanja* u državi.

djecu, različite vidove dječijih dodatka, davanja za nezaposlenu populaciju, javno zdravstvo, javno obrazovanje, ili pak davanja za invalidnu populaciju – koji su postojali u doba njene *etatističko-kolektivističke egzistencije*. No treba istaći da naša socijaldemokratska politika nema pravi odnos ni prema *vrijednostima ekonomske demokratije* ali ni prema *idealima socijalne države*, bolje rečeno, nije razvila *protekcioniistički odnos* prema ovim *vrednotama* koje su u funkciji stvaranja *pravednog društva*. Štaviše, protagonisti socijaldemokratske politike u Bosni i Hercegovini dopuštaju zagovornicima neoliberalne politike i akterima kapitala da okrunu i potpuno eliminiraju neke *forme ekonomske demokratije* i *instrumente države blagostanja*. Takav odnos prema temeljnim socijaldemokratskim vrijednostima i načelima je nedopustiv, zbog čega bosanskohercegovačka socijaldemokratija – ako i dalje pretendira da slijedi norme *libertanske ljevičarske politike* – mora čim prije *redefinirati* svoja *programska načela* i *praktičnu politiku*.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iako je opravdano govoriti o krizi evropske socijaldemokratije, možemo reći da se bosanskohercegovačka socijaldemokratska politika nalazi u jednom posve neizvjesnom stanju – uzrokovanom *krizom identiteta* s kojom se suočava moderna socijaldemokratska politika u Bosni i Hercegovini. Da bi uopće bilo moguće govoriti o rehabilitaciji *bosanske vizije socijaldemokratije*, moraju su napraviti *sistematične reforme* njenih *dogmatskih ideoloških opredjeljenja*. Ona bi u prvom redu trebala prihvatiti *izvorne principe socijaldemokratije* koji su

suštinski suprotstavljeni *politici trećeg puta* i *neoliberalizma*. Usto bi se nužno trebala vratiti svojim *ranim socijaldemokratskim korijenima*, bolje rečeno, *zajedničkoj saradnji* i sinhroniziranom djelovanju sa *sindikalnim pokretom*. Bez toga bi bilo besmisleno govoriti o budućem uspjehu i perspektivi socijaldemokratske politike na bosanskoj političkoj sceni. Štaviše, ako socijaldemokratija ne promijeni svoju dogmatsku osnovu i praktičnu politiku, *akteri nacionalizma* i *neoliberalizma* – kao najveći neprijatelji socijaldemokratije – nastavit će okruživati njenu *sveukupnu moć* i popularnost među *ciljnim grupama* u društvu. Distančiranost *socijaldemokratske političke reprezentacije* od *aktiviteta sindikalnih organizacija* u Bosni i Hercegovini reducira političku moć i jednih ali i drugih subjekata. Prema tome, potrebno je *simbiotsko djelovanje* socijaldemokratskih stranaka i sindikalnih organizacija, bez čega ne mogu efikasno promovirati svoje interese, ali ni jačati i razvijati svoju političku snagu i demokratski legitimitet.

Bosanskohercegovačka socijaldemokratska politika bi usto trebala biti privržena idejama *države blagostanja*, *ekonomske demokratije*, *korporativnog političkog upravljanja*, *neokejnzijanizma* i *unutarpartijske demokratije* ako još uvijek pretendira da ostane bitna politička reprezentacija na bosanskohercegovačkoj političkoj pozornici. Praktičnim zalaganjem za implementaciju apostrofiranih politika i njihovu praktičnu primjenu bosanska socijaldemokratija bi mogla kreirati i stvoriti *državu po svojoj mjeri*, odnosno društvo zasnovano na socijalnoj pravdi, jednakosti, slobodi i solidarnosti. Bez insistiranja na *značajnim političkim promjenama* – u sferi političkog vjerovanja, ali i političke prakse – socijaldemokratska politika u Bosni i Hercegovini osuđena je na *trabantsku egzistenciju*, odnosno *kooperantski politički*

odnos sa subjektima nacionalističke i neoliberalne politike, što joj, u konačnici, ne može osigurati bitnu ulogu u *bosanskoj političkoj areni*. Stoga je *revitalizacija bosanske socijaldemokratije* neodvojivo vezana za njenu autonomnu političku egzistenciju, povratak izvornim ljevičarskim vrijednostima i zajedničkoj saradnji sa sindikalnim pokretom. Markirani politički zahtjevi ne mogu biti ostvareni bez sistematskog i dosljednog djelovanja koje ima za cilj temeljito restrukturiranje bosanskohercegovačke socijaldemokratske politike. Prema tome, sudbina socijaldemokratije u Bosni i Hercegovini još uvijek je u rukama njenih *ideologa* i *aktera praktične politike*, tako da će oni odrediti njen budući status, razvoj i perspektivu.

KORIŠTENA LITERATURA

TEKST "NAJAMNI RAD I SOCIJALDEMOKRATIJA"

- Altiser, Luj (2009) *Ideologija i državni ideološki aparati*, Loznica: Karpos.
- Bakan, Joel (2006) *Korporacija, Patološka težnja za profitom i moći*, Zagreb: Mirakul.
- Balibar, Etjen (2003) *Mi građani Evrope?*, *Granice, država, narod*, Beograd: Beogradski krug.
- Bebek, Sandra, Santini, Guste (2009) *Svijet bez granica*, časopis *Ekonomija*, br. 2.
- Beck, Ulrich (2004) *Moć protiv moći u doba globalizacije*, *Nova svjetska politička ekonomija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Becker, Werner (2000) *Razjunačenje vojničkog ethosa i europski projekt*, Zagreb: časopis *Politička misao*, br. 4.
- Beyme, Klaus von (2002), *Transformacija političkih stranaka od narodnih do profesionaliziranih biračkih stranaka*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Bobbio, Norberto (1998) *Desnica i ljevica: razlozi i značenja jednoga političkog razlikovanja*, Split: Feral Tribune.
- Braud, Philippe (2004) *Vrt demokratskih delicija, Psihoafektivno čitanje pluralističkih režima*, Zagreb: Disput.
- Brown, Wendy (2012) *Neoliberalizam i kraj liberalne demokracije*, časopis *Up&underground*, proljeće.
- Bruckner, Pascal (1997) *Sjeta demokratije*, Sarajevo: Zid.

- Budimir, Mirko (2009) *Uticaj globalizacijskih procesa na modernu nacionalnu državu – ekonomski aspekt*, Beograd: Godišnjak Fakulteta političkih nauka.
- Cooper, Robert (2009) *Slom država: poredak i kaos u 21. stoljeću*, Zagreb: Profil International.
- Cox, Christoph, Whalen, Molly (2003) *O zlu – intervju s Alainom Badiouom*, Invanić-Grad: časopis *Tvrđa*, br. 1-2.
- Crouch, Colin (2007) *Postdemokracija – političke i poslovne elite u 21. stoljeću*, Zagreb: Izvori.
- Curcio, Renato (2007), ur., *Etička klopka, Mitovi o društvenoj odgovornosti preduzeća*, Zagreb: TIMpres.
- Čengić, Dragan (1999) *Nastanak predatorskog kapitalizma i korupcija, Josip Kreger, Rifin*, Zagreb, 1999, Zagreb: časopis *Revija za socijalnu politiku*, br. 3-4.
- Dahrendorf, Ralf (2005) *U potrazi za novim poretkom: predavanja o politici slobode u 21. stoljeću*, Zagreb, Deltakont.
- Derado, Ivo (2010) *Kapitalizam od liberalnog do socijalnog tržišta*, internet: Dubrovnik, *Effect*.
- Dubiel, Helmut (2006) *Neizvjesnost i politika*, Sarajevo: Rabic.
- Dubil, Helmut (2006a) *Globalno civilno društvo kao zajednica sjećanja*, u: *Zajednica sjećanja, Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi* (2006), Obrad Savić, Ana Miljanić (ur.), Beograd: Beogradski krug; Centar za kulturnu dekontaminaciju.
- Džekobi, Rasel (2002) *Kraj utopije*, Beograd: Beogradski krug.
- Gretschmann, Klaus (1994) *Socijalna sigurnost u tranziciji (Neka razmišljanja iz perspektive fiskalne sociologije)*, Zagreb: *Revija za socijalnu politiku*, br. 2.

- Habermas, Jürgen (2002) *Postnacionalna konstelacija, Politički eseji*, Beograd: Otkrovenje.
- Habermas, Jürgen (2008) *Posle bankrota*, intervju, Beograd: NIN, 13. 11. 2008.
- Harvi, Dejvid (2012) *Kratka istorija neoliberalizma*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Katunarić, Vjeran (2010) *Razvoj ljudske suradnje: prema postmodernom društvu?*, Zagreb: časopis *Revija za sociologiju*, br. 2.
- Kreger, Josip (1999) *Nastanak predatorskog kapitalizma i korupcija*, Zagreb: Rifin.
- Lee, Nancy, Kotler, Philip (2009) *DOP – Društveno odgovorno poslovanje*, Zagreb: M. E. P. Conslut.
- Lewis, Jane (1994) *Sustavi socijalnog blagostanja i odnosi spolova*, Zagreb: *Revija za socijalnu politiku*, br. 4.
- Luks, Stiven (2006) *Levica i desnica – velika dihotomija dvadesetog veka*, Beograd: časopis *Republika*, br. 372-373.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich (1967) *Rani radovi*, Zagreb: Naprijed.
- Mesarić, Milan (2006) *Dugoročna neodrživost tržišnog fundamentalizma i neoliberalnog kapitalizma*, časopis *Ekonomski pregled*, br. 9-10.
- Ofe, Klaus (1999) *Modernost i država: Istok, Zapad*, Beograd: Filip Višnjić.
- Petar, Saša (2007) *Jedna kap podiže more, promjena pojedinca mijenja svijest*, u: Quantum 21.net.
- Rend, Ejn (1994) *Kapitalizam nepoznati ideal*, Novi Sad: Global Book.
- Senet, Ričard (2007) *Kultura novog kapitalizma*, Beograd: Arhipelag.
- Sloterdijk, Peter (2006) *Rasipanje gnjeva u eri sredine*, Zagreb: časopis *Europski glasnik*, br. 11.

- Thompson, Damian (2009) *Kontraznanje*, Zagreb: Algoritam.
- Zgodić, Esad (2002) *Studije i intervjui*, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.
- Zgodić, Esad (2005) *Politike fantazija, O ratu protiv Bosne i Hercegovine*,
- Zgodić, Esad (2005) *Politike poricanja, O metapolitici i bosanskoj alterpolitici*, Sarajevo: DES.
- Zgodić, Esad (2008) *Realpolitika i njeni protivnici*, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje; Tuzla: Nacionalna biblioteka Derviš Sušić.
- Zgodić, Esad (2012) *Teritorijalni nacionalizam, Ideologija, zlotvorstvo i alternative*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Zgodić, Esad (2015) *O državama, Kritički pojmovnik statologije*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

TEKST "DRUŠTVO SOLIDARNOSTI"

Hrabač, Šunje, Bodnaruk, Huseinagić, Reforma socijalnog zdravstvenog osiguranja u Federaciji Bosne i Hercegovine za vrijeme tranzicije, South Eastern Europe Health Sciences Journal (SEEHSJ), Volume 1, Number 1, November 2011.

<http://www.sdp.ba/upload/documents/Manifest.pdf>

Bajramska poruka reisa Kavazovića: Ispunite preuzete obaveze i međusobnu solidarnost, <http://www.bhrt.ba/vijesti/bih/bajramska-poruka-reisa-kavazovica-ispunite-preuzete-obaveze-medusobnu-solidarnost/>

Lozina D., Durkheimova teorija solidarnosti i njezina kritika, Polit. misao, Vol XXXIII, 1996, 214.

Dušan Pavlović, Može li Milošević da bude smenjen: Sultan i veliki i mali veziri http://www.vreme.com/arhiva_html/447/5.html

Manifest Spas, <http://www.i-spas.cz/index.php/co-je-spas/manifest-spas>

Petr Schnur, Podari se zastavit devastujici neoliberalismus ?, Prace a solidarita, leden 2013.

Civilizace solidarity (Cyril Martínek), <http://www.pastorace.cz/Tematicke-texty/Civilizace-solidarity-Cyril-Martinek.html>

Papež František: "Společnost potřebuje solidaritu", <http://www.blisty.cz/art/69452.html>

Miroslav Žák, Společnost solidarity a sociální stát, <http://blog.aktualne.cz/blogy/miroslav-zak.php?itemid=10451>

Slavo Kukić, Hoće li nova vlast moći dočekati redovite parlamentarne izbore?

<http://depo.ba/clanak/121798/gorjet-ce-i-tamo-gdje-prije-devet-mjeseci-nije-u-republici-srpskoj-i-zapadnoj-hercegovini>

Sulejman Garib, Reforma penzionog sistema: Tri stupa za treće životno doba. <http://novovrijeme.ba/reforma-penzionog-sistema-tri-stupa-za-trece-zivotno-doba/>

Erliha Bičakčić, Strukturalni nedostaci penzionog sistema, <http://arhiva.pulsdemokratije.net/index.php?id=992&l=bs>

Ivo Peršin, Svjetski financijski vrtlog, Zagreb, 1988.

TEKST “RODNA RAVNOPRAVNOST U STRANKAMA LIJEVE ORIJEKTAIJE”

- Klaus Schwab ed., *the Global Gender Gap Report 2012* (2013). The World Economic Forum [Globalni izvještaj o nedostatku rodne ravnopravnosti, Svjetski ekonomski forum, prijevod aut.].
- Klaus Schwab ed. (2012). *the Global Competitiveness Report 2012-2013*. The World Economic Forum [Globalni izvještaj o konkurentnosti, Svjetski ekonomski forum, prijevod aut.].
- World Bank (2012). *World Development Report 2012* [Svjetska banka, Izvještaj o svjetskom razvoju, prijevod aut.].
- Jasna Bakšić-Muftić, *Ženska prava* (2006). Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Terzić A. i Bećirbašić B., *Političarke u medijima tokom predizborne kampanje 2010: Slika koje nema*, (oktobar 2010). Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice.
- Veličković M., *Stranke, izbori, parlamenti: Žene u politici u Bosni i Hercegovini. Priča u brojkama* (2014). Edicija Human Rights Papers, paper 4, Sarajevski otvoreni centar.
- Grupa autorica, *Izvještaj u sjeni o primjeni CEDAW konvencije i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini* (2004). Global Rights (Prava za sve).
- Grupa autorica, *Alternativni izvještaj o primjeni CEDAW konvencije i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini* (2010). Prava za sve, Helsinški parlament građana.

Agencija za ravnopravnost spolova i OSCE misija u BiH, Sažetak izvještaja sa radionica: Jednodnevna napredna obuka za kandidatkinje na općim izborima 2014 (2014).

Kadribašić A., A critical analysis of the level of substantive representation of women achieved with quotas (2013). Policy Development Fellowship Program 2012-2013. Open Society Fund Bosnia and Herzegovina [Kritička analiza ostvarenog nivoa suštinskog učešća žena ostvarenog kvotama, Program stipendija za razvoj politika, Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, prijevod aut.].

Adnan Kadribašić, Izborni sistemi i „ženske kvote“ (2012).

Čakardić A., Mjere štednje kao klasno spolna politika (2012), u okviru Ciklusa tribina: Rod i levica, (Vasiljević Lj. ur.) Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar (ŽINDOK).

Ružica M., Kriza i mogućnosti obnove evropske socijaldemokracije (dr. Zoran Stojković, ur.) Levica u postkriznom kontekstu (Beograd, 2013). Friedrich Ebert Stiftung i Centar za demokratiju.

Vuletić V., Šta je danas levica?, (dr. Zoran Stojković, ur.) Levica u postkriznom kontekstu (Beograd, 2013). Friedrich Ebert Stiftung i Centar za demokratiju.

TEKST "RELIGIJA I SOCIJALDEMOKRACIJA"

Dino Abazović, „Religijski nacionalizam kao prepreka evropskim integracijama“, *Religija i evropske integracije*, ur. Ivan Cvitković i Dino Abazović, Sarajevo: Magistrat, 2006, str. 201-210.

Mile Babić, *Nasilje idola*, Sarajevo: DID, 2002.

- Mile Babić, „Katoličanstvo i europske integracije“, *Religija i europske integracije*, ur. Ivan Cvitković i Dino Abazović, Sarajevo: Magistrat, 2006, str. 147-169.
- Mile Babić, *Hegelova filozofija prava*, Sarajevo-Zagreb, University Press & Hrvatsko filozofsko društvo, 2010.
- Ivo Banac, *Hrvati i Crkva*, Zagreb-Sarajevo: Profil & Svjetlo riječi, 2013.
- Ernst-Wolfgang Böckenförde, *Recht, Staat, Freiheit*, Frankfurt/M: Suhrkamp, 1991.
- Concilium*, br. 6, 1995. (tema: *Religion und Nationalismus*)
- Concilium*, br. 5, 1991. (tema: *Rerum novarum: 100 Jahre später*)
- Jürgen Habermas, *Die Einbeziehung des Anderen*, Frankfurt/M: Suhrkamp, 1999.
- Otfried Höffe, *Politische Gerechtigkeit*, Frankfurt/M: Suhrkamp, 1989.
- Peter Hünermann (hrsg.), *Das neue Europa*, Freiburg-Basel-Wien: Herder (Quaestiones disputatae), 1993.
- Hans Küng, *Svjetski ethos za svjetsko gospodarstvo*, Zagreb: Intercon, 2007.
- Hans Küng, *Svjetski ethos za svjetsku politiku*, Zagreb: Intercon, 2007.
- Dubravko Lovrenović, „Bosanskohercegovački Hrvati“, *Dani*, Sarajevo, 2. 5. 2014.
- John Rawls, *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, 1997.
- Heinz Schilling, „Konfession und politische Identität im Europa der werdenden Neuzeit“, *Concilium*, br. 6, 1995, 480-486.
- Charles Taylor, *Wieviel Gemeinschaft braucht die Demokratie?*, Frankfurt/M: Suhrkamp, 2002.

TEKST "BOSANSKOHERCEGOVAČKA SOCIJALDEMOKRATIJA: GENEZA, POLITIČKA DOGMATIKA I PERSPEKTIVA"

- Babić, Nikola (1974) *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Behmen, Asim (1920) *Inteligencija i parlament*. Zagreb: Nova Evropa, knjiga I, br. 9.
- Bobbio, Norberto (1998) *Desnica i ljevica: razlozi i značenja jednog političkog razlikovanja*. Split: Feral Tribune.
- Callinicos, Alex (2009) *Protiv trećeg puta: antikapitalistička kritika*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Freeden, Michael, ur. (2006) *Političke ideologije: novi prikaz*. Zagreb: Algoritam.
- Giddens, Anthony (1999) *Treći put: obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura.
- Glumac, Dušan (1918) *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Izdanje 'Glasa slobode'.
- Grupa autora (1951) *Arhiv komunističke partije Bosne i Hercegovine – Tom II: Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini (1905-1919)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hadžibegović, Ilijas (2000) *Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja Prvog svjetskog rata i stvaranje zajedničke države 1918. godine*. Sarajevo: časopis Socijaldemokrat, br. 1 i 2.
- Hejvud, Endriju (2005) *Političke ideologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Jakšić, Jovo (1918) *Socijalistička internacionala i svjetski rat*. Sarajevo: Izdanje 'Glasa slobode'.
- Karabegović, Ibrahim (1973) *Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije (1909-1929)*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kikić, Hasan (1937) *O demokraciji*. Zagreb: Putokaz, br. 3-4.
- Krupić, Safet (1937) *Današnjica i mi*. Zagreb: Putokaz, br. 1.
- Kulenović, Skender (1938) *Stara Evropa*. Zagreb: Putokaz, br. 9 i 10.
- Kulić, Slavko (2004) *Neoliberalizam kao socijaldarvinizam: rat za dominaciju ili za bolji svijet*. Zagreb: Prometej.
- Pozderac, Hamdija (1985) *O aktuelnim pitanjima političkog sistema*. Beograd: Radnička štampa.
- Redžić, Enver (1983) *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*. Sarajevo: Svjetlost.
- Schwarzmantel, John (2005) *Doba ideologija: političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*. Zagreb: AGM.
- Strugar, Vlado (1963) *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke (1914-1918)*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.
- Zgodić, Esad (2000) *Titova nacionalna politika*. Sarajevo: Kantonalni odbor SDP-a BiH.

